

DEMMEI JÓZSEF

*Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Nemzeti Közszerkeleti egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa
Intézet, Budapest*

„...a fortyogó pokolban fekvő micsinyei egyházat a pátenst mellett tartani”

*Egy pátenstpartí lelkész viszontagságai Zólyom vármegyében**

ABSTRACT. “...to keep the church of Micsinye stuck in boiling Hell on the side of the Patent”. *The Struggles of a Pro-Patent Minister in Zólyom County.* The struggles of a pro-Patent minister in Zólyom county. The Protestant Patent published by Franz Joseph I. in 1859 was after short deliberation refused by the whole of the Reformed Church, as well as the majority of the Lutheran Church. Due to open resistance Franz Joseph revoked the Patent, but he allowed churches that accepted it by their own accord to abide by its rulings. This study examines the history of one of these pro-Patent congregations from the publication of the Patent, through its revocation, until the formation of the pro-Patent church. By studying the conflicts surrounding Sámuel Rutkay, the minister of Felsőmicsinye, we can learn more about questions like Slovak-Hungarian relations, the daily lives of pro-Patent ministers, and the arguments for abiding by the Patent, which can often be quite subjective in nature.

Keywords: *Protestant Patent, Slovak national movement, Lutheran Church, Zólyom county, Slovak–Hungarian conflicts*

1865. június 6-án, egy nyári nap délelőttjén hivatlan vendégek érkeztek a felsőmicsinyei evangélikus templomba. A zólyomi főispán, ifjabb Radvánszky Antal báró lépett be néhány férfi kíséretében az épületbe, és a lelkész, Rutkay Sámuel kezébe adták a bányakerületi szuperintendens, Székács József levelét.¹ Ebben azt írta Rutkaynak Székács: „...az egyház által reám ruházott főpásztori hatalommal élve főtisztelendőségedet addig is, míg az ellene törvényesen hozott ítéletek végrehajthatnának, lelkészi hivatalától és annak javadalmaitól ezenel felfüggesztem, a felsőmicsinyei gyülekezetet tisztelendőséged iránti minden kötelezettségeitől felmentem, s Önnek kötelességévé teszem, hogy a jelen intézkedés foganatosításával megbízott nagytiszteletű Zólyomi Esperesség elnökségének és illetőleg e végre kiküldendő bizottmányának a gyülekezetet érdeklő anya- és egyéb könyveket és jelvényeket minden

* A tanulmány az NKFIH 137960 számú, Autonómisták és patentálisok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867 című pályázat keretében készült. A szerző a Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet és a Historický ústav Slovenskej akadémie vied tudományos munkatársa. A szerző a tanulmány írása idején Bolyai János kutatói ösztöndíjban részesült.

¹ Sámuel Rutkay Karol Kuzmánynak 1865. június 6-án. AECZ Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

vonakodás nélkül átadja, s a gyülekezet lelki ellátása végett ideiglenesen oda rendelendő egyházi férfinak helyet engedjen.”²

De vajon mi vezethette Székács püspököt ilyen radikális lépésre? Milyen súlyos kihágást vagy bűncselekményt követett el Ruttkay lelkész, ami nyomán nem volt más megoldás, mint hogy a saját egyházmegyéjének az elnöksége személyesen próbálja meg eltávolítani gyülekezetének éléről? A felsőmicsinyei *zenebona* nem egy az egyházközség vezetésére erkölcsi értelemben véve alkalmatlan, esetleg köztörvényes bűnöket elkövető pap körül kialakult konfliktus volt. Az egyébként konfliktuskerülőként nem igazán jellemezhető lelkész tevékenységének kriminalizálása mögött valójában az evangélikus egyháznak az 1860-as évek első felében vívott belső küzdelmei, az autonómisták és a patentalisták küzdelme állt.

A Ferenc József által 1859 őszén kiadott császári nyílt parancs, az úgynevezett protestáns pátens ugyanis az önkényuralom egyházi életet is korlátozó évtizede után szabadabb feltételekkel lehetővé tette, ugyanakkor újra is szabályozta a magyarországi protestáns egyházak működését. A protestáns egyházak szabadságát a közvetlenül megelőző időszakhoz képest legalább részben visszaadó, azonban az egyházi társadalmak egyik alapkövének számító protestáns autonómiát tiszteletben nem tartó intézkedés eleinte komoly zavart okozott. Néhány hónapos bizonytalankodás után azonban a református egyház egésze, az evangélikus egyháznak pedig egy jelentős része elutasította a pátens rendelkezéseit. Az ellenállók (az ún. autonómisták) súlyát jól mutatja, hogy nem sokkal később, 1860 májusában Ferenc József felfüggesztette a pátens rendelkezéseit. Az uralkodó mindemellett azonban lehetővé tette, hogy a pátens önként választó egyházak továbbra is a rendelet előírásait tekintsek irányadónak, amivel jelentősen, hosszú évekre elnyújtotta a konfliktust és az evangélikus egyház pátenspárti részének utóvédharcait. A felfüggesztés után ugyanis jóval kevesebb egyházközség részvételével, de létrejött a pozsonyi pátenspárti szuperintendencia, amely az autonóm bányai, illetve a dunáninnyi evangélikus egyházkerület bizonyos egyházközségeiből, például a szóban forgó Zólyom vármegyében található felsőmicsinyei evangélikus gyülekezetből alakult meg.

Míg azonban a pátens kiadásának és visszavonásának története messze nem ismeretlen a szakirodalomban, ennek az uralkodó visszakozása ellenére létrejövő és 1867-ig működő pátenspárti egyházszervezetnek a története még csak ritkán került a kutatások fókuszába.³ Mivel tehát egy gyakorlatilag ismeretlen, ráadásul sokszor rendkívül bonyolult, sokszereplős, konfliktusokkal mélyen átszőtt világról van szó, a kutatás első lépéseként érdemes mélyfúrást végezni, és egy kiválasztott egyházközségre koncentrálni, amelyen keresztül bemutatjuk a pátenspárti egyházak legfontosabb jellemzőit és a pátenspárti szuperintendencia történetének csomópontjait. Erre pedig kiválóan alkalmas az első sorokban említett felsőmicsinyei eset.

Mielőtt azonban ellátogatnánk a faluba, érdemes felvázolni a fontosabb kontextusokat, és kicsit közelebből is megismerni a pátenspárti pozsonyi szuperintendenciát, az események helyszínéül szolgáló Zólyom vármegye közéletének történetét, valamint a pátens mellett álló zólyomi egyházak sorsát.

² Székács József Ruttkay Sámuelnek 1865. május 31-én. Odpis Karola Kuzmányho. AECZ Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

³ A protestáns pátensről Miriam Viršínská írt egy alapos, a pátens hátterét és utóéletét is elemző nagymonográfiát, a pátensegyház működését és szervezetét pedig Martin Kováč tekintette át egy önálló kötetben. Viršínská: *Evanjelická cirkev*, i. m.; Kováč: *Štúroveci*, i. m.

Kontextusok

A pátenstegyház és szervezete

A pátenstparti pozsonyi szuperintendenciával kapcsolatban a leggyakrabban talán az kerül szóba, hogy kizárólag szlovák nyelvű egyházközösségek és a modern szlovák nemzeti gondolat iránt elkötelezett, a magyarosító törekvésekkel alapvetően szembehelyezkedő lelkészek alkották. Ezek az állítások ugyan egyáltalán nem állnak messze a valóságtól, mégis érdemes lehet árnyalni őket. Valóban egy olyan struktúráról, egy olyan társadalmi hálózatról és egy olyan országos szintű egyházi intézményrendszeréről van szó, amelyet teljes egészében elkötelezett szlovák értelmiségi elitek működtettek, amelynek vezetőségét, élén Karol Kuzmány szuperintendenssel, a szlovák nemzeti mozgalomban is jól látható figurák (például Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav és Andrej Hodža, Jozef Horváth, Ctiboch Zoch esperesek stb.) alkották, és amely belső működésének egyik hangsúlyos (bár inkább magától értetődő, semmint demonstratív) eleme volt a nem magyar nyelvhasználat.⁴ Azonban teljes egészében mégsem feleltethető meg egymással a szlovák nemzeti gondolat evangélikus híveinek és a pátenstparti evangélikus egyház szlovák híveinek halmaza. 1860 májusa, a pátenst felfüggesztése után ugyanis számos olyan lelkész hagyta el a pátenstparti egyházat, akiknek a szlovák nemzeti gondolat iránti elkötelezettsége megkérdőjelezhetetlen volt,⁵ a pátenst melletti küzdelmet mégsem vállalták – ellenben sok olyan lelkész kitartott Kuzmány mellett, akik egyébként a szlovák nemzeti mozgalom hálózataiban mind korábban, mind pedig később láthatatlanok maradtak. Tehát nem volt ugyan olyan pátenstparti lelkész, aki a magyar nyelvet vagy a nemzeti érdekeket képviselte volna, de a szlovák ügy iránti elköteleződés csak az egyik eleme volt a pátenst melletti kiállásnak.

A pátenst megjelenése után Karol Kuzmány (1806–1866),⁶ az egykori beszercebányai evangélikus lelkész volt az egyértelmű favoritja a pátenstparti szuperintendensi pozíciónak. Kuzmány ugyanis egy évtizede, 1849 óta egyetemi professzorként Bécsben élt, és rendkívül szoros kapcsolatot ápolt a kormányzat képviselőivel is. Egyébként már 1859 novemberében készült a pozícióra, sőt részletes utasításokkal látta el ezzel kapcsolatban a környezetét – jó fél évvel a tényleges választások előtt.⁷ Mire azonban a választásokra sor került volna, az uralkodó felfüggesztette a pátenst, így a pátenst alapján megszerveződő több száz egyházköz-

⁴ Az egyházon belül használt nyelv az evangélikus egyház hagyományainak megfelelően egy alapvetően kevert, részben szlovák, részben viszont cseh nyelv volt, amely a králicei biblia cseh liturgikus nyelvéig vezethető vissza. Bár maga Kuzmány még 1859 végén is kiemelte, hogy bár sokkal szívesebben ír szlovák anyanyelvén, a cseh és morva testvéreik által is értett nyelvet is elismeri. Karol Kuzmány Ján Drahotín Makovickýnek 1859. november 10-én, SNK LA, sign. A 851. A szuperintendensi hivatali levelezés a későbbiekben is gyakran ezen a kevert nyelven folyt.

⁵ Jó példa erre a nyitrai pátenstparti szeniorátus, élén a végsőig elkötelezett szlovák Ján Trokannal, aki számos lelkésszel együtt otthagyta Kuzmányt. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. február 16., március 23., április 8. SNK LA sign. M 23 E 1. Trokan vezetésével a mintegy másfél tucatnyi gyülekezet háromnegyede választotta az autonóm egyházat, olyan közösségek, ahol egyébként 1848-ban a szlovák fegyveres megmozdulások a legnagyobb támogatást kapták. ÚA ECAV Nitriansky seniorát, III/E, Cirkveň zboru E-8; E-9. Archiv ev. a. v. seniorátu nitrianskeho. III. Administrácia. 3. Jednotlivé cirkvi. Tegyük hozzá, ez a lépés nem volt konfliktusmentes, Jozef Miloslav Hurban például keresetlen jelzőkkel illette a pátenst elhagyó lelkészeket. Jozef Miloslav Hurban Augustín Roynak és Ján Leskának, 1861, Korešpondencia písaná Jozefom Miloslavom Hurbanom SNK LA sign. 8 B 13/I.

⁶ A legújabb szakirodalmat róla lásd például Sedlák (ed.): *Karol Kuzmány*, i. m.; Kurhajcová–Račko (eds.): *Karol Kuzmány*, i. m.

⁷ Kuzmány Karol Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 10. SNK LA, sign. A 851.

ség döntő része hamarosan visszakozott. Már a választáson is csak egy töredékük vett részt,⁸ 1860 nyarán pedig már az is látszott, hogy néhány tucat, legjobb esetben is maximum félszáz gyülekezet szuperintendense lesz csak Kuzmány.⁹

Mindezek után nem csoda, hogy Kuzmány hiába tűzött ki olyan nagyívű célokat, mint egy szlovák tannyelvű evangélikus iskolahálózat kialakítása vagy a tanítóképzés reformja, ezek az elképzelések papíron maradtak.¹⁰ Az energiák döntő része ugyanis a pusztá létezésért folytatott küzdelemre ment el. A pátensgyház minden egyes egyházközsége a fennállása alatt végig a folyamatos krízis állapotában létezett. A világi hatóságok és az autonóm egyház képviselői hol a lelkészre, hol a gyülekezetre, hol pedig a presbiterekre helyeztek nyomást különféle módokon, hogy pártoljanak el Kuzmánytól. A vármegyei és városi hivatali apparátus gyakran zaklatta a lelkészeket, míg az autonómista szuperintendensek személyes hangú levelekkel agitálták még a legelkötelezettebb pátenspártiakat is,¹¹ vagy épp titkos utakon röpiratokat csempészték be Kuzmány egyházkerületébe.¹² Az állandó nyomást mutatja, hogy sokszor felmerült a pátenspárti lelkészekben, hogy még a posta sem biztonságos, akármikor feltörhetik a leveleiket.¹³ De olyan is történt, hogy autonómista lelkészek – hivatlanul – megjelentek pátenspárti halotti torokon,¹⁴ vagy épp átmentek pátenspárti egyházakba, tehát idegen gyülekezetekbe esketni vagy keresztelni.¹⁵ Messze nem mellékes szempont, hogy egy ilyen folyamatos krízishelyzet elképesztő terhelést jelenthetett az ember számára, és ez jól látszik a pátenspárti lelkészek sorsában. Sokan a pátensharcok után „csak” elhallgattak, visszavonultak a közélettől. Mások, köztük Kuzmány szuperintendens, az árvai esperes, Ctiboch Zoch vagy Michal Miloslav Hodža az ötvenes éveikben, azaz bőven idő előtt, váratlanul

⁸ Maga Kuzmány többnyire másfél száz gyülekezetet emleget (Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak 1860. július 15. SNK LA, sign. M 23 E 1.) míg más forrásokban ennél jóval kisebb, 70 és 80 közötti számok szerepelnek. Thun előterjesztése Ferenc József számára, Bécs, 1860. július 9. Melléklet: Chalupka jelentése Thunhoz, Breznóbánya, 1860. június 30. ÖStA AVA Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten 1354/1860. A forrásra Deák Ágnes hívta fel figyelmem. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹ Hogy mennyire drasztikus változásról volt szó, arra érdemes a Kuzmány számára kiemelkedően fontos honti egyházmegye sorsát felvázolni. Eleinte az egyházmegyét 31 pátenspárti egyházközség alkotta, 1860 májusa után azonban mindössze 10 tartott ki a pátens mellett. De ott is egyedül a lelkész tartott ki a pátens mellett, s ezzel szembefordult saját egyházközségével is. Ezeket a lelkészeket nem sokkal később az autonóm hatóságok vizsgálat alá vonták, és végül egy Hont megyei egyház sem maradt a pátens pártján. Ondrej Wengerický Karol Kuzmánynak, 1860. július 27. AECZ, Patentálný archív, Hontianský seniorát, 35, Hontianske seniorálne.

¹⁰ Az egyházhöz érkezett hivatalos levelek jegyzőkönyve 1850–1888. AECZ Turčianský cirkevny zbor, archív zboru; Návrh J. Kalinčiaka na sriadenie škôl. AECZ Patentálný archív 13-27. dob.

¹¹ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. szeptember 17., szeptember 26., december 27., 1862. január 6. SNK LA Sign. M 23 E 1.

¹² Geduly Lajos a turóci esperességi másodfelügyelőnek, 1863. április 27. AECZ, Patentálný archív, 2-12. dob. 8. Geduly, 1867–1881.

¹³ Ján Drahotín Makovický például egy Kuzmánytól kapott levél aláírási helyére feljegyezte, hogy a bizalmas levelet tartalmazó borítékot már kibontva, feltört pecséttel kapta meg: „...ez ördögi gonoszság” – tette hozzá. Kuzmány Karol Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 11., 1860. november 16. SNK LA sign. A 851. De utalt e jelenségre Kuzmány és Ruttkay is. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. március 23. SNK LA sign. M 23 E 1.; Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. február 2. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

¹⁴ Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1866. április 23. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.

¹⁵ Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1864. augusztus 9. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.

haltak meg.¹⁶ De sok a kisiklott életpálya, a kudarcos életút is, ez utóbbira e történet főszeplőjének, Ruttkaynak a sorsa az egyik leglátványosabb példa.

Zólyom vármegye: a szlováküldöző szlovák költő birodalma

Zólyom vármegye, ahol Felsőmicsinye is feküdt, a pápens kiadásának és visszavonásának idején a szlovák–magyar konfliktusok egyik, ha nem a legfontosabb hadszínterévé vált. Ahhoz viszont, hogy megértsük a konfliktusok ekkori dinamikáját, érdemes megismerni a korábbi időszakok történéseit is.

Zólyom vármegye ugyanis már az 1830–1840-es évek során a szlovák–magyar kapcsolatok egyik legizgalmasabb területévé vált, amennyiben itt egyszerre erősödött meg rendkívüli módon a liberális reformnemesség csoportja – és a szlovák nemzeti gondolat képviselői is. Zólyom ugyanis azon ritka kivételek egyike volt, ahol a Habsburg udvarhoz lojális konzervatív párt szinte teljesen kiszorult a hatalomból, és a megyei közéletben egyedül a liberális reformnemesség képviselői maradtak, gyakorlatilag politikai rivális nélkül. Ez a folyamat ifjabb Radvánszky Antal báró (1807–1882) 1840-ben történt alispánná választásával tetőzött. A vezetésére jellemző volt, hogy – szemben a legtöbb vármegyével, ahol több napig tartó, tömeges itatással, felfordulással, nem ritkán véres verekedéssel végződtek a helyi választások – a zólyomi tisztújítások fél-háromnegyed óra alatt, egyhangú szavazással, teljesen rendezetten és kontrolláltan zajlottak le. Az 1840-es évek legelejétől tehát a szinte kizárólag szlovák anyanyelvű vármegyét teljes mértékben uralta a liberális – de szlovák anyanyelvű – magyar nemesekből álló politikai kör.¹⁷

Mellettük azonban a helyi szlovák értelmiségi elit teljesítménye is kiemelkedő volt. Ritkán kerül szóba az 1830-as évek kapcsán Ján Kollár vagy épp Ľudovít Štúr tevékenysége mellett, de valójában a szlovák szépirodalom és a politikai irodalom fellegette Zólyom vármegye volt.¹⁸ A szlovák nyelvi és nemzeti jogok mellett érvelő politikai rölapok döntő része ugyanis a vármegye evangélikus paplakjainak falai közt íródott. Sőt, a legnagyobb hatású röpirat, a *Sollen wir Magyaren werden?*,¹⁹ amelyre még Széchenyi István is azt jegyezte meg a naplójában, hogy „Keserű, de többnyire igaz!”,²⁰ épp történetünk színterén, a felsőmicsinyei paplakban született. A Domoljub Horvátovič²¹ álnévű szerző ugyanis nem más volt, mint a micsinyei pap, Samuel Hoič, Samuel Ruttkay hivatali elődje. Egy másik apológia szerzője, Ján Chalupka²² szintén kötődött e paplakhoz – neki nem a röpirata született ott, hanem ő maga, hiszen apja szintén itt volt lelkész. De számos fontos szépirodalmi mű is a vármegyében íródott. Például épp Karol Kuzmány szerkesztésében jelent meg *Hronka* címmel Besztercebányán az első, a modern szlovák nemzeteszme által ihletett szépirodalmi folyóirat, de az említett Chalupka is itt írta nagyhatású műveit, mint például a *Vén szerelmest* vagy a

¹⁶ Ctiboch Zoch például alig ötven évesen. Samuel Novák Karol Kuzmánynak, 1865. december 15. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín. Érdemes megjegyezni, hogy a közéleti stressz egészségre gyakorolt negatív hatásáról maga Kuzmány is állandóan írt. Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. március 23., november 14. SNK LA sign. M 23 E 1, Kuzmány Karol ismeretlennek, 1864. október 10. sign. A 851; Karol Kuzmány Adam Philadelphinek, 1860. november 16. SNK LA sign. A 851.; Karol Kuzmány Ján Bellának, 1862. december 18. SNK LA A 851.

¹⁷ Demmel: *Szörnyeteg*, 18–29.

¹⁸ Demmel: *Szörnyeteg*, 29–34.

¹⁹ [Hoič]: *Sollen wir Magyaren werden?* i. m.

²⁰ Gróf Széchenyi István naplói, 380.

²¹ Gyivicsán: *Miért éppen „Domoljub Horvátovič”? 191–202.*; Gyivicsán: *Gedanke einer multikulturellen Gesellschaft*, i. m.

²² Demmel: *Szörnyeteg*, 31.

magyar nemességet kifigurázó német nyelvű szatírját.²³ 1845 után, az első szlovák politikai lap, a Štúr-féle *Slovenské národné noviny* megjelenésekor a vármegyében a társadalmi nyilvánosság, a legfontosabb közéleti ügyekkel kapcsolatos diskurzus is e lap hasábjain, szlovák nyelven formálódott.²⁴

A két csoport, a magyar politikai elit és a szlovák értelmiségiek közt azonban sokáig nem volt éles, jól látható törésvonal. A színszlovák vármegyében a szlovák nyelv művelés iránti törekvés érthető módon sokáig nem okozott fennakadást, és a szlovák értelmiségiek is jó szível támogatták a magyarul politizáló, de szlovák anyanyelvű reformnemesség által kezdeményezett társadalmi, politikai és gazdasági reformokat. Jó példa erre, hogy 1845-ben Karol Kuzmány helyet kapott a Radvánszky-féle klikk központi politikai szervezetében, amely komoly politikai innovációt bevezetve nemcsak a követválasztások idején foglalkozott országos politikával, hanem állandó jelleggel tárgyalta a közügyeket, és alakított ki naprakész politikai véleményt, álláspontot róluk.²⁵

A törés 1847 őszén következett be: ekkor szembesült ugyanis Radvánszky és köre azzal, hogy az éledező, sőt Zólyom vármegyét szinte teljes mértékben uraló szlovák társadalmi nyilvánosság a politikai mezőt sem hagyja érintetlenül: a megyének nevet adó Zólyom szabad királyi városa ugyanis városi követként a helyi társadalmi nyilvánosságot meghatározó lap vezérét s egyben az ország legismertebb pánszláv agitátorát, Ludovít Štúrt küldte követként a tekintetes karok és rendek közé a pozsonyi diétára.²⁶ A meglepett és nem kevésbé megszeppenült megyei elit, miután természetesen felháborodottan – és teljesen hasztalanul – tiltakozott az eset kapcsán, immár sokkal jobban figyelt. A szlovák anyanyelvű Radvánszky Antal például lelkesen jelentette 1848 áprilisában a magyar belügyminiszternek, hogy a szinte színszlovák vármegye közgyűlésén, ahol az áprilisi törvényeket kihirdették, „egyetlen tót szó” sem hangzott el.²⁷ 1849 nyara után azonban világossá vált, hogy Štúr megválasztása valójában csak a jéghegy csúcsa volt. Az önkényuralom évei alatt Zólyom – gyakorlatilag egyedül a vármegyék közt – képes volt arra, hogy kívülről érkező osztrák és cseh hivatalnokok nélkül, saját szlovák értelmiségi elitjére támaszkodva átvegye a megyei magyar elittől a közigazgatás vezetését.²⁸

Egy évtized után, 1860-ban azonban Radvánszky Antal és köre visszatért a hatalomba, és ha lehet, még kérlelhetetlenebb volt a szlovák mozgalommal szemben, mint előtte, és minden erejét és tekintélyét latba vetve kiszorította a mozgalom szereplőit a vármegyéből. A szlovák vezetők például ekkoriban a vármegyében szerették volna megalapítani a század legjelentősebb szlovák kulturális szervezetét, a – Karol Kuzmány által egyébként már 1848-ban is Besztercebányán elképzelt – Matica slovenskát,²⁹ amelyet 1862-ben végül Breznóbánya fogadott volna be. Csakhogy a város vezetésének döntését Radvánszky Antal közbelépése miatt nem lehetett érvényre juttatni.³⁰ De ő volt az is, aki az 1861-ben kiadni tervezett szlovák politikai lapot elüldözte Besztercebányáról, és az végül Pest-Budán, majd Turócszent-

²³ Chalupka: *Durch welche*, i. m.; Chalupka: *Schreiben*, i. m.; Chalupka: *Bendegucz*, i. m.; Chalupka: *Ungarische*, i. m.; Chalupka: *Bendeguz*, i. m. Műveiről magyarul lásd: Dusík: *Bendeguznak neve*, i. m.

²⁴ Demmel: *Szörnyeteg*, 39–44.

²⁵ Demmel: *Szörnyeteg*, 34–39.

²⁶ Demmel: *A szlovák nemzet születése*, 218–267.

²⁷ Demmel: *Szörnyeteg*, 39–53.

²⁸ Šoltés: *Prvé slovenské elity*, 282–333.

²⁹ Kuzmány: *Slovenskí život*, i. m.

³⁰ Zechenter-Laskomerský: *Päťdesiat rokov*, 60.

mártonban jelent meg.³¹ Radvánszky 1868-ban, immár a hírhedt Grünwald Béla segítségével elérte, hogy a gyakorlatilag szlovák tannyelven működő besztercebányai katolikus gimnáziumból minden elkötelezett szlovák tanárt eltávolítsanak.³² Még ezen intézmények ellehetlenítése előtt azonban – a radványi kastély magányában egyébként remek szlovák verseket író³³ – Radvánszky Antalnak a pátenspárti egyház zólyomi szeniorátusa került a célkeresztjébe. Mielőtt azonban ezt a történetet, Felsőmicsinyével a középpontban bemutatjuk, vessünk még egy pillantást a protestáns pátens nyomán létrejött pátenspárti zólyomi szeniorátusra.

A „leggyengébb rózsa”

Karol Kuzmány már a pátens kiadása utáni hetekben, 1859 novemberében aggasztó híreket kapott Zólyom vármegyéből, amelyek arról szóltak, hogy a zólyomi evangélikus egyházak nehezen tudnak megszerveződni a pátens szerint. Egyik legközelebbi bizalmasának, a lipői Ján Drahotín Makovickýnek írta ekkor: „Két hete várom Besztercebányáról a szörnyű híreket, mert pontosan tudom, hogy miként agítálnak ott a lelketlen csálók, ahol ezen kívül *Radvaňský* 4, *Platthy*³⁴ 3 és *Ostrolúčky*³⁵ 4 egyházban felügyelő, vagy inkább az evangélium és az egyházak zavarkeltője. Örölniük kell, hogy ott [Liptóban] Önöknek *nincsenek ilyen védelmezők* és hogy ott nincs ilyen lelkiület.”³⁶ (Kiemelés az eredetiben)

Kuzmány joggal aggódott, hiszen egy tekintélyes, a közéletben is aktív felügyelő komoly akadályokat gördíthetett az egyházközségek pátens szerinti megalakulása elé. Ennek ellenére a zólyomi pátenspárti egyházmegye kifejezetten erősnek bizonyult. Kuzmány márciusban már örömmel írta Jozef Miloslav Hurbannak, hogy úgy tudja, a megye legfontosabb települései, Besztercebánya, Zólyom, Radvány a pátens alapján szerveződnek meg.³⁷ 1860 áprilisában a szenior, Anton Penzel kimutatása szerint már 20 gyülekezet tartozott a pátenspártiak közé³⁸ – nem véletlen, hogy Kuzmány is ezek közt keresett szuperintendensi székhelyet magának, hiszen az általa választott Besztercebánya mellett még szóba került a szintén zólyomi Breznóbánya is.³⁹

1860 májusától azonban mind az országban, mind az esperességben is rohamosan csökkenni kezdett a pátenspárti gyülekezetek száma. Ennek a pátens felfüggesztése mellett alig-

³¹ Podrimavský (ed.): *Dejiny Slovenska*, 298.

³² Demmel: *Szörnyeteg*, 55–65.

³³ Uram: *Zemianski veršovníci slovenskí*, 315–320.

³⁴ Id. Platthy György, zólyomi alispán.

³⁵ Ostroluczky Miklós (1797–1872) 1840 előtt zólyomi alispán, utána királyi táblai ülnök, ebben az időben pedig már udvari tanácsos volt.

³⁶ Karol Kuzmány Ján Drahotín Makovickýnek, 1859. november 11. SNK LA sign. A 851.

³⁷ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1860. március 19. SNK LA sign. M 23 E 1. Valójában azonban Besztercebánya és Radvány feltehetően nem szerveződött meg végül a pátens szerint. Erről lásd: Thun leirata Attemshez, 1860. március 26. (másolat). MNL OL D 46 2480.XI.B.1860.; Attems levélfogalmazványa Trojan Zólyom megyei megyefőnökhöz, Pozsony, 1860. március. 26. MNL OL D 123 2947.XI.1860. „Coordinirung der evangelischen Kirchengemeinden” c. gyűjtőakta. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

³⁸ Anton Penzel Karol Kuzmányynak 1860. április 13. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34, Zvolenské seniorálne 1852–1865. A hivatalos kimutatások szerint ellenben április 5-ig Zólyom megye 17 egyházközségéből csak 14 szervezte meg magát. (Attems gróf jelentése a kormányzósághoz, Pozsony, 1860. ápr. 10. MNL OL D 46 2957.XI.B.1860.) A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

³⁹ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. február 16. SNK LA sign. M 23 E 1.

hanem volt egy vezetéstechnikai jellegű, belső oka is, nevezetesen az esperes alkalmatlansága. A korponai lelkész, Michal Huluk legalábbis kijelentette Kuzmány előtt az év őszén, 1860. október 17-én, hogy alapvetően a szeniorátust vezető Anton Penzel gyengesége miatt bukott el a zólyomi egyház. Nagyon találóan úgy jellemezte Huluk Penzelt, mint „akinek a széles kalapjára tűzött legkisebb rózsa a leggyengébb, leghaloványabb napsugárra azonnal elvirágozik. Ez az ember – folytatja Huluk – többet ártott nekünk, mint a legnagyobb ellenségünk. Az ő hallatlan gyengesége dezorganizálta a zólyomi szeniorátust, és rést ütött ellenségeink számára erélyünk falán.”⁴⁰

A legnagyobb kihívást ugyanis a zólyomi pátensegyház számára természetesen az jelentette, hogy 1860 nyarán megszerveződhetett az autonóm egyház is, ahová az eredetileg a pátens mellett kiálló lelkészek nagyobb része lassan átszivárgott. Ahogy szó esett róla, a törésvonal itt sem az egyház „magyar” és „szlovák” csoportjai között húzódott, hanem az elkötelezett szlovákok közösségén belül. Zólyomban is számos lelkésznek egyenes útja volt az autonóm egyházhoz, például a híres költőnek, Andrej Braxatoris Sládkovičnak, aki nem máshol volt ekkor lelkész, mint a Radvánszky család ősi fészkeiben, Radványban. Persze Michal Huluktól ő is megkapta a magáét, egy autonóm szeniorátusi konvencióról hírt adva Kuzmány-nak ugyanis Huluk megjegyezte: „Vengerický⁴¹ és Braxatoris hazatértek Radványból, talán ott is, mint a vénasszonyok, megrémültek. Korponán nagy zajt csaptak, de az értelmesebbek irányából ezért csak gúnyolódás jutott nekik osztályrészül. Lelketlen emberek ezek!”⁴²

Huluk nem véletlenül volt ilyen dühös és kétségbeesett. A levél írása idejére, 1860 szeptemberére már gyakorlatilag széthullott a zólyomi pátenspárti szeniorátus. A helyzetet plasztikusan jellemzi, hogy ekkor már Kuzmány kérésére nem is Penzel esperes, hanem egy fiatal, buzgó lelkész, Samuel Ruttkay írta össze a fél éve még több mint egy tucatnyi egyházból álló szeniorátus maradványát. Ruttkay pedig 1860. szeptember 27-én saját egyházán kívül mindössze három egyházközséget, Felsőlehotát, Babinát és Zsibritát tudta a pátenspártiak közé sorolni, megjegyezve, hogy utóbbiról már az a hír járja, hogy „elesett”.⁴³ Valójában azonban a másik három egyházban is súlyos konfliktusok voltak már ekkor.⁴⁴

E rövid feljegyzés azonban nemcsak emiatt érdekes, hanem azért is, mert rámutat, hogy a zólyomi pátenspárti lelkészeket valójában nem a gyengekezőséggel vádolt Penzel, hanem a fiatal Ruttkay vezette.

⁴⁰ Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. október 17. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.

⁴¹ Andrej Vengerický (1808–1884) udvardi evangélikus lelkész, későbbi esperes.

⁴² Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. szeptember 29. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.

⁴³ Samuel Ruttkay kimutatása a zólyomi pátenspárti egyházakról, 1860. szeptember 27. AECZ Patentálný archív 2 – 12. doboz, 10, Šematizmus patentálných cirkvi a škôl, 1864.

⁴⁴ Michal Huluk Karol Kuzmány-nak, 1860. szeptember 29. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/2. Horná lehota; 34/6 Poniky. Benedek Lajos kormányzó 1860 októberében a megyefőnökökkel is összeíratta, hogy hivatalosan mely egyházközségek pátensesek, s Zólyom vármegyében öt egyházközséget sorolnak ide, a Ruttkay által említetteken kívül még Pojnikot. Benedek előterjesztése az uralkodónak, Buda, 1860. október 14. Melléklet: „*Verzeichniss derjenigen evangelisch augsburgischen Kirchengemeinde in Ungarn, welche noch den ämtlichen Vorlagen nach bei der Koordinirung im Sinne des a. h. Patentes vom 1. September 1859 verharren*”. ÖStA HHStA Gendarmerie-Departement 656/1860. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmet, segítségét ez úton is köszönöm.

Felsőmicsinye és papja

A magyar statisztikus Fényes Elek 1850-es leírása szerint Felsőmicsinye egy „tót falu”, 89 katolikus és 429 evangélikus lakossal, Zólyom vármegye hegyei közt, amelynek „lakosai gabonával, marhával, sertéssel kereskednek”.⁴⁵ A konfliktus helyszíne Fényes leírása alapján egy jelentéktelen kis hegyi falunak tűnik. Az egyházi források azonban jelentősen árnyalják ezt a képet. A Bányai Egyházkerület 1861-es névtára szerint ugyanis sokkal tekintélyesebb egyházközségről van szó: eszerint az evangélikus gyülekezet lélekszáma ekkor 1566 volt, a három leánygyülekezettel együtt már 2692.⁴⁶ Ekkora népességrobbanás feltehetően nem következett be egy évtized leforgása alatt, sokkal inkább a statisztika hiányosságairól lehet szó: Fényes Elek minden bizonnyal csak a falu helyben lévő lakosságának számát adta meg, és sem az épp úton lévő kereskedők, sem pedig a környékbeli dombokon élő, a falu kereskedelmének alapját jelentő marhaállománnyal gazdálkodó lakosság nem került be a statisztikába.

Felsőmicsinye a nemzetileg elkötelezett szlovák evangélikus társadalomban ráadásul fontos szimbolikus hely is lehetett: az egyház, amely a protestánsok szabad vallásgyakorlását újra engedélyező türelmi rendelet után nem sokkal építette fel a templomát, egyik első lelkészül Adam Chalupkát választotta. A tanult pap több könyvet is írt,⁴⁷ de talán ennél is fontosabb, hogy ő volt a kor egyik legkiemelkedőbb szlovák drámaírójának, Ján Chalupkának⁴⁸ és a Stúr-kör egyik legkiemelkedőbb költőjének, Samo Chalupkának⁴⁹ (hivatásukat tekintve egyébként mindketten szintén evangélikus lelkészek) az édesapja. Sőt, Felső-Micsinye szülőfaluja is volt az idősebb fivérnek, aki 1849 után adminisztrátorként (azaz kvázi szuperintendensi pozícióban) állt a Bányakerület élén – ez pedig legalábbis a szlovák nemzeti mozgalom hálózatainak szemében jelentős szimbolikus súlyt adhatott ekkoriban a gyülekezetnek.⁵⁰

Ami a lelkészt illeti, meglepően ismeretlen figuráról van szó. Samuel Ruttkay ugyanis, annak ellenére, hogy a saját korában szoros kapcsolatban állt a szlovák nemzeti mozgalom képviselőivel (nemcsak Karol Kuzmányhoz és Jozef Miloslav Hurbanhoz állt közel, de olyanok is legbizalmasabb barátjuknak tekintették, mint Andrej Braxatoris,⁵¹ Samuel Hoič és a szintén micsinyei születésű August Horislav Krčméry), és elkötelezetten állt ki az ügy mellett, egyáltalán nem szerepel még a szlovák életrajzi lexikonokban sem. Ennek oka feltehetően a felsőmicsinyei konfliktus által is megbollygatott életpályájának a kisiklásában keresendő, amiről később még bőven lesz szó. Előtte viszont érdemes áttekinteni, hogy valójában mit is tudhatunk róla anyakönyvi bejegyzések, ordinációs életrajza, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és közeli barátainak, kortársainak leírásai alapján.

Samuel Ruttkay 1826. április 6-án született Korponán, apja Joannes városi polgár, anyja Susanna Svjatko volt. A helyi népiskola után Selmechányán tanult, teológiai vizsgáit viszont már Pozsonyban tette le 1846-ban. Ezután a bakabányai egyház leányiskolájában lett tanító, majd a hallei egyetemre iratkozott be 1847-ben, lelkésszé pedig 1850-ben szentelte Szebe-

⁴⁵ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, 85.

⁴⁶ *A Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára*, 16.

⁴⁷ Chalupka: *Hystorické paměti cyrkvě*, i. m.

⁴⁸ Noskovič: *Ján Chalupka*, i. m.

⁴⁹ Borgulova: *Samo Chalupka*, i. m.

⁵⁰ Legalábbis nem volt ritka a korban, hogy a jelentősebb püspökök szülőfaluja zarándokhellyé vált. Erről lásd: Demmel: *A kettős identitás ára*, 23.; Haan: „*aki tót pap létére is magyar író*”, 138.

⁵¹ Braxatoris egyébként, ahogy arról szó esett, Sládkovič néven a 19. század legjelentősebb szlovák költője volt. Kochol: *Poézia štúrovcov*, i. m.; Kraus: *Andrej Sládkovič*, i. m.

rényi János szuperintendens. Érdekes azt is megjegyezni, hogy segédlelkészként épp Karol Kuzmány mellett kapott helyet Besztercebányán 1849-ben.⁵² Első lelkészi állomáshelyeit azonban rendre Délmagyarországon kapta: az Arad vármegyei Szemlak, majd a Krassó vármegyei Lugos mezővárosok kis evangélikus egyházközségeinek papja lett. Ennek ellenére nem szakadt el szülőföldjétől. Az orvos Gustáv Zechenter Laskomerský legalábbis említ egy epizódot az emlékirataiban, amely szerint az 1850-es évek elején egy selmecbányai szlovák műkedvelő színelőadás után a városban épp a szintén ott időző Ruttkay mellett kapott kényelmes fekhelyet – egy kupac szalmán.⁵³

Alighanem így fordulhatott elő az is, hogy a fiatal pap nem délalföldi egyházközségből, hanem szülővárosából választotta jövőendőbelijét. 1856-ban, harminc évesen ugyanis visszatért Korponára, ahol feleségül vette a szintén helyi születésű huszonegy éves hajadont, az evangélikus egyházi társadalomban messze nem ismeretlen (ugyanakkor jellemzően a magyar nemzeti elköteleződéséről híres)⁵⁴ Margócsy családból származó Maria Margócsyt.⁵⁵ A jegyespárt a már többször idézett korponai lelkész, Michal Huljuk adta össze, azonban az egyik tanújuk neve is említésre méltó, mert némileg gyengítheti a Ruttkay korai szlovák elköteleződésével kapcsolatos feltételezéseinket. Plachy Lajos ugyanis a magyar reformnemesség elkötelezett képviselője, Korpona 1848-as polgármestere, majd országgyűlési képviselője volt, akit 1850-ben a szabadságharcban való részvétele miatt halálra ítélték. Sőt, eltökéltségét mutatja, hogy részt vett a Nedeczky István – Almásy Pál-féle összeesküvésben is, amely miatt 1865-ben tizennégy év várfogsággal büntették.⁵⁶ Ruttkay és Plachy azonban feltehetően nem politikai nézeteiken, hanem a korponai elit hálózatain keresztül kapcsolódott egymáshoz.

Ruttkay életének a következő, sorsdöntő fordulópontja az volt, hogy Felsőmicsinye papja, a már említett Samuel Hoič 1859 nyarán otthagytá az egyházközségét.⁵⁷ Az ekkor Lugoson lelkészkedő Ruttkay megragadta az alkalmat, hogy családjával, feleségével és 1857-ben Lugoson született kislányával, Maria Susannával⁵⁸ együtt visszaköltözhessen a szülővidékük közelébe, és a megüresedett papi helyre több más jelölttel együtt ő is bejelentkezett. A már említett Andrej Braxatoris, Hoič sógora (a két férfi feleségei testvérek voltak) részletesen beszámolt a Felsőmicsinyét elhagyó papnak az utód kiválasztásáról. A választáson ekkor a zólyomi szeniorátust képviselő Braxatoris levelét érdemes bemutatni, mert jól látszik belőle nemcsak a felsőmicsinyei egyháznak a zólyomi szeniorátusban játszott szerepe, de az is, hogy milyen pozitív véleménye volt a környékbeli evangélikusoknak és a felsőmicsinyei híveknek a fiatal, akkor még lugosi papként dolgozó Ruttkayról.

⁵² Bányakerületi ordinációs anyakönyv 1801–1885, 380. 101. Samuel Ruttkay életrajza. www.hungaricana.hu (Letöltés: 2023. december 10.)

⁵³ Zechenter: *Pätidesiat rokov*, i. m.

⁵⁴ Haan: „aki tót pap létére is magyar író”, 149–150.; Szudová: *Čo sa zo Spovede vynechalo*, 151–160.

⁵⁵ www.familysearch.org, a korponai evangélikus egyház házassági anyakönyvei 1783–1867., 1856. május 29-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.) Megjegyzendő, hogy az egyébként a magyar oldalon elkötelezett Margócsyakkal szemben Ruttkay felesége – természetesen a férje által a gyerekekről írt anyakönyvi bejegyzésekben – kifejezetten szlovákos formában, például Marína Margóčka-ként szerepel.

⁵⁶ *Halálozások*. Vasárnapi Újság, 38. évf. 26. sz. 1891. június 28. 430.

⁵⁷ Ennek okai nem teljesen világosak: a szlovák életrajzi lexikon szerint Hoič 1859-ben birtokot vásárolt, és papi hivatását feladva gazdálkodni kezdett testvérével, ugyanakkor a pátensharcok egyik aktív résztvevőjének írja. Maťovčík (ed.): *Slovenský biografický slovník*, 356.

⁵⁸ www.familysearch.org, a lugosi evangélikus egyház születési anyakönyvei., 1857. március 12-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

Braxatoris elbeszélése szerint heten pályáztak a megüresedett pozícióra, közülük három a szeniorátus jelöltje volt, négy pedig a felsőmicsinyei egyházé. Az utóbbiak közt szerepelt Ruttkay is.⁵⁹ Ketten már az elején visszaléptek, de a többiek megtartották a próbaprédikációt a micsinyei templomban. Végül két komoly jelölt maradt, a saját családja és a selmecbányai lelkész, Szeberényi János által erősen támogatott, akkor alig huszonöt éves Móric Philadelphi és a nála nyolc évvel idősebb Ruttkay. A zólyomi szeniorátus lelkészei (a szeniorátust vezető Anton Penzel, a felsőmicsinyei felügyelő Ondrej Lamoš, valamint a radványi Braxatoris és más szomszédos egyházközségek lelkészei) egyértelműen Ruttkayt támogatták. Taktikai okokból azonban a Philadelphi érdekében folytatott kampányra nem reagáltak, hanem kivárták a megfelelő pillanatot, ami a választás napján jött el. Erről Braxatoris így számolt be Hoičnak: „Ěn tartottam a nyitóbeszédet valami ilyen értelemben: múlt és jelen. Tudják, minő férfiak szolgáltak eddig ebben a templomban – ki fogja öntözni a fát, amit ők beoltottak? – vigyázzatok, hogy papjaitok nemzedékei ne korcsosuljanak el – idősebb, tiszteletre méltó férfiakkal magasodtatok ki – választásokat figyelj a szeniorátus – a ti helyi egyházatok helyzetéből adódóan köteles a szeniorátusnak segítséget, bizottsági tagot, hivatalnokoskodó papot adni – és ennek már a hivatalában gyakorlott, tapasztalt, kész férfinak kell lennie.” Világos, hogy Braxatoris ezekkel az utalásokkal az addigra már több egyházközséget is vezető Ruttkayt tüntette fel jó színben, szemben a nála közel egy évtizeddel fiatalabb és tapasztalatlanabb Philadelphivel. Braxatoris ezek után állítása szerint azt is elérte, hogy az általa hivatalból, kötelezően ajánlott szeniorátusi jelöltek neve csak formaságként hangozzon el, és komolyabban szóba se kerüljenek, majd a fent idézettekhez hasonlóan patetikus módon szavazásra szólított fel. Nem csoda, hogy ezek után a már hetek óta Korponán tartózkodó Ruttkayra szavazott a felügyelő, a tekintélyesebb egyháztagok, a helyi bíró, a kurátorok, de a filiálék is egyöntetűen. Hogy a választást még egyértelműbbé tegye, Braxatoris egy végső, ugyancsak színpadias eszközhöz fordult, és megkért minden Ruttkayt támogató jelenlévőt, hogy álljanak fel – ekkor öt-hat férfi kivételével a teljes gyülekezet felállt. Braxatoris így kommentálta a választást: „Így hát Ruttkay van megválasztva! Éljen! [...] a választásunk nem fog mindenkinek tetszeni, de reméljük, hogy a legjobb van kiválasztva azok közül, akik szóba kerültek, és akik próbabeszédet is tartottak.”⁶⁰ Bár az elégedetlen hangok csak lassan halkultak el, hiszen az ellenjelöltet támogató Szeberényi szuperintendens és emberei próbáltak panaszt is tenni,⁶¹ Ruttkay és családja hamarosan elfoglalta a felsőmicsinyei paplakot.⁶² Alig néhány hónappal később, a pátens kiadása utáni első hónapokban pedig az is kiderült, hogy a felsőmicsinyeiek valóban olyan papot választottak, aki gyorsan jelentős tényezővé vált a szeniorátusban.

Felsőmicsinye a fortyogó pokolban

1859. november 10-én gyűlt össze a zólyomi szeniorátus konventje – ahogy Braxatoris írja – a megszokottakkal ellentétben „rendkívül nagyszámú hallgatóság előtt”.⁶³ A hivatalos ügyek megtárgyalása után a pátens ügye került napirendre, aminek az elutasítása és az egyház

⁵⁹ Ekkoriban papválasztásnál a szeniorátus is jelölt ki papokat, de ők többnyire csak a választás legitimitását erősítő, a valódi kiszemelttel szemben esélytelen jelöltek voltak – az esperes többnyire csak akkor avatkozott be a választásba ténylegesen, ha az egyházközség választása, a kijelölt pap személye valamilyen szempontból problematikus volt.

⁶⁰ [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 62–63. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. július 5.

⁶¹ [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 68. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. augusztus 25.

⁶² [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 68. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. augusztus 25.

⁶³ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 69.

1848-ig érvényes belső működéséhez való visszatérése mellett tartott nagy beszédet a világi elnök, vagyis Radvánszky Antal. Radvánszky álláspontjával azonban a világiak mellett mindössze egyetlen lelkész azonosult, míg a zólyomi szeniorátus minden más lelkésze a pátens elfogadása mellett érvelt. Radvánszky után, másodikként szólalt fel Ruttkay, akinek egyébként ez volt a bemutatkozása a szeniorátus nyilvánossága előtt. Ő természetesen a pátens elfogadása mellett érvelt. Aztán szavazásra került a sor, és bár még néhány világi résztvevő is a pátens mellett foglalt állást, épp, hogy győztek a pátenspártiak a szavazáson. Hat szavazat érkezett arra, hogy a pátens visszavonását kérjék (de ebben benne volt például Besztercebánya duplaszavazata és Braxatoris egyháza, Radvány is). Viszont, mivel több egyházközség képviselője nem volt jelen vagy nem szavazhatott hivatalosan, a pátenspártiak is csak hét szavazatot szereztek. Azt, hogy ez torzított eredmény lehetett, abból is látszik, hogy – amint láthattuk – végül az egyházközségek túlnyomó többsége megszervezte magát a pátens szerint. Azonban érdemes arra is figyelni, ami a szavazás után következett.

„Az ellenzéki urak – azaz Radvánszkyék – arca elkezdett vörösödni és sápadni – kezdi Braxatoris a leírást –. Pár pillanatra csend állt be, de olyan, amilyen a vihar előtt szokott lenni. Ekkor előlép Anton Hudoba⁶⁴ és mondja: »de kérem, a szavazó lelkész urak vajon valóban kaptak engedélyt hitelesen arra az egyházuktól, hogy ilyen meggyőződést képviseljenek?«.» Erre a kétségkívül megbotránkozató, a pátenspárti lelkészek szavahihetőségét, legitimitását kétségbe vonó kérdésre nem a szenior Penzel, nem is az olyan tekintélyes lelkészek, mint Braxatoris, Samuel Chalupka vagy August Horislav Krčmery, hanem az épp, hogy megválasztott, frissen bemutatkozó, szinte ismeretlen Ruttkay válaszolt. „Felugrik Ruttkay rég nem látott tűzzel – kezdi Braxatoris –, hátrarúgja a székét, egyik kezével megragadja a kalapját, a másikkal a mellkasára üt: »Hogy merészeli, uram, megkérdőjelezni nyilatkozatunk hitelességét és becsületességét?«.» Ruttkay végül felszólította Radvánszkyt, hogy vonja felelősségre Hudobát, Ruttkayt követve Huljuk, Chalupka és mások is sorra felálltak, megragadták a kalapjukat és azt kiabálták: „Menjünk! tiltakozunk! elégtételt!” Radvánszky alig tudott rendet teremteni, arról pedig nyilvánvalóan szó sem lehetett, hogy megpróbálja újra szavazásra bocsájtani a pártja vereségével végződő, számára oly fontos kérdést, így a zólyomi szeniorális konvent minden további nélkül kiadta azt a nyilatkozatot, hogy a pátens rendelkezéseit elfogadják, és a szeniorátus egyházait ez alapján szervezik meg. Braxatoris leírása szerint tehát a sorsdöntő konventen a frissen bemutatkozó Ruttkay lett a hangadó, akinek a fellépéséhez igazodott a saját szeniora és idősebb lelkésztársai, amivel el is dőlt, hogy a szeniorátus nagyhatalmú világi elnökének a javaslata elbukik.⁶⁵

Érdemes azonban megjegyezni, hogy Radvánszky Antal egyáltalán nem vette könnyen a vereségét. A konvent határozata után ugyanis felállt, és azt mondta: „Egyházunk hajdani állapotának eltemetésével az én eddig betöltött szerepem is megszűnik e szeniorátus területén.”⁶⁶ Persze Radvánszky valójában nem ment sehova, a pátens májusi felfüggesztése után pedig újult erővel vette a kezébe az irányítást, és vágott vissza ellenfeleinek. És bár ezekkel a hónapokkal kapcsolatban Radvány lelkésze, Braxatoris már inkább hallgat, annál beszéde-sebbek a Felsőmicsinyéről Karol Kuzmány szuperintendenshez érkező levelek.

Samuel Ruttkay tehát elkötelezett volt a pátens mellett a kezdetektől, 1859 őszétől. A pátens kiadásának egy éves évfordulóján Kuzmányak írt leveléből az is kiderül, hogy 1860 májusa után is kitartott mellette, sőt komoly energiákat fektetett abba, hogy egyházközségét a

⁶⁴ Hudoba Antal a konvent világi résztvevője volt, 1848-ban ő felügyelte a zólyomi fegyvergyártást Beniczky Lajos kormánybiztos megbízásából.

⁶⁵ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 69–71.

⁶⁶ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1859. november 15. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 71.

pátens mellett tartsa. Ruttkay ugyanis magyarázkodni kényszerült valamilyen ügyben, s ekkor írta Kuzmánynak 1860. szeptember elején az alábbiakat: „Kételyeim okai nem belőlem, és nem is reményeim apadásából fakadnak, hanem abból, ahogy apad és *elenyészik* a remény az egyházam körében! Én szilárdan állok; az ügy iránti teljes odaadással; készen mindenre; hasonlóan, ahogy nagyságos Lamoš úr [a helyi pátenspárti világi felügyelő] a fiával. De tartok attól a remekműtől, ami Pojnikon is született! Szeretném elérni, hogy ne csak egyedül csak én, hanem hogy a micsinyei egyház is a jó ügy mellett maradjon. [...] Tegnap és ma, a pátens kiadásának évfordulóján sem csillapodnak a tomboló viharok, és az autonómisták szemérmetlen kegyetlensége minden lehetséges szenvedést csak tetézt.” (Kiem. az eredetiben.) Hozzáteszi, reménykedik benne, hogy a kormány megvédi őket, de végül mégis ezzel zárja fejtegetését: „Magában a fortyogó pokolban fekvő micsinyei egyházat a pátens mellett tartani: nehéz dolog.”⁶⁷

Hogy mit is értett pontosan „fortyogó poklon” Ruttkay, az egy 1860. októberi levelében olvasható történet révén ragadható meg. Itt a következő konfliktusról számolt be a lelkész: „Szörnyű egy dolog, ami Micsinyével történik, például július 16-án Raksányinál Besztercén a felsőmicsinyei lakos Ján Martinecet és Ján Fábryt azért, mert a pátens mellett vannak, a kocsmáros, Ondřej Stik elkapta és kipofozta, és engem mint papot nyilvánosan lehuncutozott!”⁶⁸ És ilyen jelenetek gyakoriak Besztercén és másutt is.”⁶⁹

A fizikai és verbális atrocitás éppúgy, mint a papot ért inzultus komoly, a hétköznapi élet nyugalma alaposan felkavaró konfliktus lehetett. Azt viszont, hogy ezt miért érezte a felsőmicsinyei lelkész (és feltehetően hívei egy fontos része is) szinte elviselhetetlennek, Karol Kuzmány néhány hónappal későbbi leveléből érthetjük meg igazán. Már a konfliktus lezárulása után a következőképp írt a felsőmicsinyei zenebonáról Jozef Miloslav Hurbannak: „A micsinyei nép nagyrészt különféle rendű kereskedő; járkálnak a beszercei piacra a városba, és itt a kocsmák a szó szoros értelmében a pátens elleni agitációra vannak megszervezve. Ezt a népet rögtön kinevetéssel, gúnynevekkel, fenyegetéssel, zsarnokian fröcsögve fogadják.”⁷⁰ A konfliktus elviselhetetlen súlyosságát tehát Kuzmány szerint az adja, hogy rendszerszintű problémáról van szó: a felsőmicsinyei konfliktus nem maradt egyházi keretek között, nem korlátozódott a konventek idejére, hanem – épp a falu különleges társadalomszerkezete, a hívek más egyházközségekhez képest kiemelkedő mobilitása miatt – állandósult. A felsőmicsinyeiek – szemben például egy külső hatások, benyomások elől zárt, földműveléssel foglalkozó falu közösségével – szinte folyamatosan komoly támadásoknak, fizikai bántalmazásnak és állandó verbális támadásnak voltak kitéve, hiszen az állandóan úton lévő kereskedők folyamatosan találkoztak a közösségükön kívüli, idegen emberekkel.⁷¹

⁶⁷ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. szeptember 2. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860 – 65.

⁶⁸ A hazai német eredetű huncut szó a mai játékos, bizalmaskodó jelentésével szemben a 19. században még kifejezetten durva sértés volt.

⁶⁹ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 9. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860 – 65.

⁷⁰ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

⁷¹ Érdekes a Kuzmány által említett másik jelenségről is szót ejteni, arról, miszerint a kocsmák a pátenspártiak elleni harc fő színterei, sőt egyenesen tudatosan szervezett intézményei voltak. Ez azért érdekes, mert ugyan tudatos szervezésről feltehetően nincs szó, de másutt is felbukkan a forrásokban, hogy a pátensellenes szervezkedések színhelye a kocsmák (Vö. Matus: *A tudós könyvmoly*, 121–125.), és talán nem véletlenül. Természetesen elsődlegesen fontos tényező lehet az alkohol hatása, ugyanakkor érdemes figyelni egy praktikus szempontra is. Arra, hogy az autonómisták a patentális egyházközségekben nem véletlenül kocsmákban gyülekeztek: a pátenspárti lelkésznél voltak ugyan-

Az állandó atrocitás mellett még egy komoly gondja volt Ruttkaynak Kuzmány leírása szerint: „Ezen kívül az agitációban Radvánszky Ferenc és Platthy élen járnak és személyesen járják a leánygyülekezeteket, és különféle módokon hergelik a népet a pap és Lamoš ellen. [...] Aztán Radványban a rektor által írt kérelemmel folyamodnak Radvánszky Antalhoz, hogy segítse meg őket, és hogy a pap nem kívánt hatalma alól kiszabadítsa őket, és ezt a micsinyei egyházközségben faluról falura járva kiakasztják.”⁷² A közhatalmat birtokló vagy éppen családjuk, vagyonuk miatt tekintélyes, de Felsőmicsinyéhez személyesen nem kötődő világi urak tehát szintén komoly tényezővé válhattak a konfliktusok során.

Samuel Ruttkayt érthető módon nagyon felzaklatta ez az állandó krízishelyzet. „Szombat óta aludni sem tudok – írta Kuzmánynak –. Ezt az éjszakát is átvirrasztva küldöm Méltóságodnak éjszakai búsongásom gyümölcseit. Ugyanis amellet vagyok, hogy [...] amikor a test és a szellem akarata nem elég, a Szentlélek különös módon segít.” Ugyanakkor Ruttkay ötlete nem volt kifejezetten különös: arra jutott, hogy ezt az eredetileg egyházi beharcnak induló konfliktust ki kell vinni a világi hatóságok elé, hogy vizsgálják ki a törvénytelenégeket.⁷³ Egy másik levelében pontosítja is a tervét: arra kéri Kuzmányt, hogy érje el az uralkodó által még az 1850-es években a megye élére helyezett megyefőnöknél, Ján Trojánál, hogy hívassa magához az egyházközség falvainak politikai vezetőit, a bírókat, és gyakoroljon nyomást rájuk.⁷⁴ Ez egyáltalán nem volt szokatlan ötlet: például az emlegetett pojniki lelkész, Matej Kosec is úgy látta volna jónak, ha Trojan a községi előjárókat maga elé rendeli egy alapos fejmosásra, akik így a megfelelő irányba állítva példát adhatnak a népnek.⁷⁵

A pátenzpárti lelkészeknek azonban csatlódnuk kellett. Trojan megyefőnök ugyanis – alighanem sejtve, hogy a hatalmát az októberi diploma után hamarosan át kell adnia Radvánszky Antalnak – nem igazából sietett már védelmébe venni a pátenzpárti egyházakat. Sőt, Kuzmány egyenesen úgy vélte, hogy a cseh származású hivatalnok inkább összedolgozott leendő utódjával, és az amúgy is nyomás alatt lévő pátenzpárti papokat támadta, s a pátenst ellen agitált a megyében.⁷⁶

Nem csoda, hogy Ruttkay éjszakai töprengései hamarosan teljes tanácsatlanságba és kétségbeesésbe csaptak át: „Én szent ügyünk mellett lelkiismeretesen és lángolóbban talán, mint bárki más, kitartottam, rögtön idejöttem óta: nagy ellenállás közepette harcban állok. Nem tudom, mit tegyek” – jegyzi meg 1860. november 11-én. A nép ugyanis ekkor már egyértelműen el akarta hagyni az egyházat, és nem akarta, hogy Kuzmány a szuperintendensük

is a gyülekezetek ingatlanjainak a kulcsai, és értelemszerűen nem nyitotta ki ezeket pátenstelen tanácskozáshoz, így az autonómisták kénytelenek voltak más nyilvános helyet keresni. Jozef Horváth turócszentmártoni lelkész például leírja az emlékirataiban, hogy amikor a pátenst ellen szervezkedő tekintélyes egyháztagok szerettek volna a templomban a hívekhez szólni, Horváth nem keveredett vitába velük, egyszerűen zsebre vágta a templom kulcsait, és hosszú sétára indult – az ellenkező irányba. Később persze felháborodottan írta Kuzmánynak, hogy a pátenst ellenfelei a Zelený strom (Zöld fa) nevű vendéglőben szervezkednek. Jozef Horváth: *Životopis vlastný*. SNK LA, sign. M 36 B 4. 51.; Karol Kuzmány Jozef Horváthnak, 1863. január 30. AECZ, Patentálný archív 2-12 dob. 2. K. Kuzmány, pripisy všeobecne na seniorov, 1861–1866.

⁷² Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

⁷³ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 9. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁷⁴ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁷⁵ Matej Kosec Anton Penzelnek, 1860. szeptember 30. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/6 Poniky 1860.

⁷⁶ Karol Kuzmány Jozef Miloslav Hurbannak, 1861. január 8. SNK LA sign. M 23 E 1

legyen. Ráadásul az addig kitartó Lamoš felügyelőben sem bízhatott már – állítása szerint – Ruttkay.⁷⁷ A közhangulat változását alighanem külső tényező is befolyásolta: az 1860 őszen kiadott októberi diploma nyomán magyar konzervatív vezetők kerültek pozícióba, ami egyúttal jelentősen szűkítette a pátenspártiak politikai mozgásterét.

Ruttkaynak ekkor össze kellett hívnia a presbiteri gyűlést, ahogy Radvánszky Antaltól ezt utasításba kapta, de ekkor még azt írta Kuzmánynak, hogy arra használja majd fel az alkalmat, hogy a kedélyeket lehűtse.⁷⁸ Ez azonban nem sikerült neki: A presbiteri gyűlésen ugyanis az egyháztagok keresztülvittek egy olyan határozatot, amelyben kijelentik, hogy kilépnek a patentális egyházkerületből, és kérvényt adnak be Radvánszky Antalhoz, hogy a régi módon szervezett egyház fogadja be őket a kebelébe. Azzal indokolták ezt, hogy a pátenspárti egyháztagok folyamatos zaklatásnak, fizikai atrocitásnak vannak kitéve, ráadásul még a felsőbb hatóságok védelmében sem reménykedhetnek.⁷⁹

Ruttkay 1860. november legvégén már csak szomorúan kérdi Kuzmánytól, hogy mit tegyen az autonóm egyházban, „hallgasson vagy felszólaljon”. Mindenesetre kijelenti, hogy „a megfelelő körültekintéssel”, de „ki kell tartani az utolsó egyházig, az utolsó férfig”.⁸⁰

Hogy Kuzmány mit válaszolt erre, azt nem tudhatjuk, de Braxatoris egy leveléből azt igen, hogyan is döntött végül ebben a kérdésben Ruttkay: „Micsinyén csend van. Egy konvent, a szeniorátusi felügyelő úr jelenlétben betagozta ezt az egyházat a többi közé nyugalomban. Ruttkay békésen viselkedik, véleményének eltagadása nélkül. Lamoš leköszönt, felháborodás nélkül.”⁸¹

Valójában azonban a felsőmicsinyei csend épp olyan vihar előtti volt, mint az említett, pátentst elfogadó konventen. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes a pátenspárti egyház történetének egy ritkán említett, Ruttkay leveleiből azonban kézzel fogható jelenségére külön is kitérni.

„illő dolog volna, hogy hűségéért megjutalmaztassék”

Felmerül ugyanis a kérdés, hogy miért vállalták egyes lelkészek, egyes közösségek a pátenspártiság terhét, ha ennyi negatív következménnyel járt, és végül az esetek többségében kudarcra is végződött az ügy. Lehet többféle személyes, meggyőződésbeli, lelki, egyházi érvet felsorolni, amik alapján azonban inkább csak feltételezhetjük, hogy miért érte meg az egyéneknek vállalni a konfliktusokat. Van viszont egy a forrásokban nagyon gyakran felbukkanó, teljességgel racionális, praktikus szempont, amely a szakirodalomban ritkán kerül szóba: az anyagi megfontolások. A forrásokból teljesen egyértelműen látszik, hogy a bő egy évtizedig Bécsben élő, szoros kormányzati kapcsolatokkal bíró Kuzmányról szinte minden pátenspárti egyházközség úgy gondolta, hogy nincs az az – általában anyagi jellegű – kérés, amit Kuzmány ne tudna elintézni a kormányzatnál. Az eddig általam átnézett zólyomi, lipői és árvai egyházmegyékben például nem volt olyan egyházközség, ahol ne fogalmazódott volna meg időről időre az a kérés Kuzmány felé, hogy járjon ki valamilyen komolyabb pénzügyi támo-

⁷⁷ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 11. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁷⁸ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 12. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁷⁹ Kivonat a felsőmicsinyei egyházi konvent jegyzőkönyvéből, 1860. november 18. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁸⁰ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. november 28. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁸¹ [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 109. Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1860. december 3.

gatást a kormánytól. Az általános kérés persze a templom, az iskola és a paplak felújításának a támogatása volt, de például az árvai Velká Vesen egy új templom építését is sikerült ily módon finanszírozni. Sőt a lelkész nyíltan bevallja Kuzmánynak, hogy amikor az egyházközségben döntöttek, hogy Kuzmányhoz vagy Geduly Lajos autonóm szuperintendensehez csatlakozzanak-e, az egyik érv épp Kuzmány remek kormányzati kapcsolatairól szólt.⁸²

Ruttkayval és Felsőmicsinyével kapcsolatban világos, hogy a pátens melletti elköteleződésük szilárd elvi alapokon nyugodott, azonban számos forrásban találhatunk utalást arra, hogy a hűségükért cserébe elvárásaik is voltak. Ruttkay első ismert, Kuzmányhoz írt levelében 1860. július elején köntörfalazás nélkül kijelenti: „Szomorú helyzetben találhatik a mi felsőmicsinyei egyházunk. Vagy 40 év óta semmilyen jelentősebb felújításon nem esett át sem a templom, az iskola vagy a lelkészlak. Legalább 6000 (hatezer) osztrák cs. forintra lenne szükségünk.” Ezt Ruttkay szerint sem a nép, sem a kereskedők nem képesek előteremteni, ezért szeretnének a legmagasabb császári kormányhoz fordulni segítségért. „Méltóságod számára bizonyára ismert a helyzetünk, ismert hűségünk is, amelyet a legfelsőbb parancsok irányában kimutattunk” – utal nyíltan Ruttkay a politikai hűség és az anyagi támogatás összefüggéseire.⁸³ Pár nappal később még konkrétabban fogalmaz: „A pátens mellett maradó egyetlen egyház sem állt ki annyi befolyásolást és lázítást, mint a mi egyházunk; illő dolog volna, hogy a hűségéért megjutalmaztassék.”⁸⁴

A pátensegyház fennmaradásának egyik fontos magyarázata az, hogy Kuzmány az ilyen kérések jelentős részét képes volt teljesíteni. Ruttkay egy későbbi leveléből például feltételezhetjük, hogy a paplak felújítására valóban kapott anyagi támogatást – éppúgy, ahogy a Kuzmányhoz folyamodók jelentős része.⁸⁵

Egy másik történet azonban még ennél is konkrétabban szól arról, hogy a pátenspárti egyház egyik komoly vonzerejének tartották a kortársak az elérhető, „lehívható” kormányzati támogatásokat. Ruttkay ugyanis a következő kéréssel fordult Kuzmányhoz 1860 októberében: „A ljeskovi tanító úr, Jan Tahuň jött hozzám azzal, hogy neki két tehenét ellopták, és nincs pénze másikat venni. Kérte Makony lelkész urat, de ez, szokása szerint, semmit nem adott neki segítségképp, sem tanáccsal, sem tettel. Én adtam neki egy aranyat, és azzal fordulok Méltóságodhoz, hogy valamiféle segélyforrást a magasabb vagy az alacsonyabb törvényhatóságoktól szerezzen neki. [...] Az autonómista Makony úr hagyná a tanítót éhen pusztulni; legalább mutassuk meg nekik, hogy nyomoruk miatt szívünkön viseljük a sorsukat. Így lesznek az utolsókból is első!”⁸⁶

Persze az ellentábor is pontosan tisztában volt mindezzel, nem véletlenül agitált még 1863-ban is azzal Radvánszky Antal, hogy a kormányzati pénzügyi források hamarosan elapadnak, és akkor már a híveknek kell eltartaniuk az addig a fizetését még Bécsből kapó

⁸² Výťah z Phrotocola Ewan. Cirkve Velkoveskej, 1862. április 26. AECZ, Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/4 Velká Ves.

⁸³ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. július 3. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁸⁴ Samuel Ruttkay Ján Chalupkának, 1860. július 10. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁸⁵ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1861. november 27. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

⁸⁶ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

szuperintendenst is.⁸⁷ Vagyis azzal riogatta a pátens híveit, hogy nemcsak a Kuzmány által elérhető források vesznek el hamarosan, de az az állami segély is, amely a pátens alapján egyébként járt a szuperintendensnek és az egyházkerületnek.

A micsinyei lelkész lázadása

Miután Felsőmicsinye is autonómpárti egyházközség lett, Ruttkay Kuzmányhoz írott levelei is elapadtak egy időre. Ez nem is meglepő, hiszen az autonóm egyházba visszatért, így Székács József bányai szuperintendens fennhatósága alá tartozó egyházközség hivatalosan nem is tarthatott volna fenn kapcsolatot a pozsonyi szuperintendencia vezetőjével. Felsőmicsinyéről és papjáról ezért 1861–1862-ből csak az egyébként légvonalban mindössze 3–4 km-re fekvő Radvány lelkészének, a már idézett Braxatorisnak a leveleiben olvashatunk, akivel, úgy tűnik, valóban szívélyes barátságba kerültek. Erre utal legalábbis, hogy ebben a reprezentációra kényes közegben még az is belefért ebbe a barátságba, hogy a Braxatoris házaspár egy alkalommal hívatlanul keresse fel Ruttkayékat, akik viszont épp a tavaszi nagytakarítás közepén voltak. A mindig érzékletes képekkel dolgozó Braxatoris azzal humorizált, hogy „minden bútort az udvar közepére hordva találtunk, és az egész paplak olyan dezorganizált volt, mint az autonóm egyházak közül egy sem”. Braxatoris szóvicce itt azon alapul, hogy a paplak udvarán talált rendetlenséget ugyanazzal a szóval írta le (*dezorganizácia*), amivel a pátens alapján megszervezett egyházak autonómmá való visszaalakulását írták le a korban.⁸⁸

A nagytakarításon kívül azonban más is történt a felsőmicsinyei egyházban, 1862 tavaszán ugyanis Ruttkay újra mozgolódni kezdett, az alighanem összefüggésben volt a politikai környezet változásával is. Az uralkodó ugyanis 1861. november 5-én feloszlatta az októberi diploma után alakult törvényhatóságokat, újra kinevezett (azaz nem helyben választott) megyei tiszti karok álltak fel, a magyar konzervatívok pedig távoztak a vezetésből, vagyis az erőviszonyok ismét a pátenspártiak javára változtak. Épp ezért több helyen, így Felsőmicsinyén is újra a közbeszéd témájává vált a pátens ügye. Alighanem a mozgásterének a megnövekedését érzékelve Ruttkay ismét Kuzmányhoz fordult, jelezve neki, hogy az utóbbi időben az egyháza erkölcsi és szellemi tekintetben is szomorú állapotba került, és sok híve emiatt a dezorganizációt, az autonóm egyházba való visszatérést okolta. Ruttkay állítása szerint ezek a hívek már aláírásokat is kezdtek gyűjteni, hogy visszatérhessenek Kuzmány egyházához. Ruttkay azonban velük szemben még óvatos volt, „merthogy ennek még nem érkezett el az ideje” – írta titokban egykori szuperintendensének. Informálisan azonban ő is megkérdezte Kuzmányt, hogy ha mégis szeretnének csatlakozni, akkor erre a pátens egyház részéről lenne-e fogadókészség.⁸⁹

Hogy mit tanácsolt Kuzmány, azt nem tudjuk, de az bizonyos, hogy Ruttkay nem volt képes sokáig hallgatni. 1863 pünkösd hétfőjén konventet tartott az egyházában, ahol igyekezett arra rávenni az egyházközséget, hogy szakadjanak ki Székács szuperintendens fennhatósága alól, és ismerjék el Kuzmányt. A későbbi hivatalos vizsgálat szerint ekkor mind Székácsot, mind pedig Radvánszky Antal bárót, zólyomi egyházmegyei felügyelőt szidalmazta, Székácsnak többek közt a szemére vetve, hogy a két protestáns egyházat egyesíteni akarja,

⁸⁷ Coronini magyarországi főhadparancsnok átirata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. július 1. MNL OL D 191 9305.VII.1863. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁸⁸ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmýrnek, 1862. május 2. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 138.

⁸⁹ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1862. március 16. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičiná 1860–65.

hogy nem tud szlovákul,⁹⁰ és nem a szabályos egyházi esküt tette le szuperintendensi beiktatásán.⁹¹ Hogy Ruttkay pontosan milyen eredményt várt ettől a kiállástól, nem tudjuk, bárátja, Braxatoris mindenesetre aggódott, mert bár láthatóan tartalmilag egyetértett barátja fellépésével, idő előttinek tartotta azt: „Attól tartok kissé, hogy a mi Samuelünk talán túl korán és túl nagy lármát csapott” – írta 1863. június 20-án August Horislav Krčmérynek.⁹²

Ezzel az újabb konfliktussal összefüggésben érdekes Jakob ōrnagynak, a beszercebányai katonai helyőrségparancsnoknak a jelentése a Helytartótanácshoz, amely szerint Radvánszky magához hívatta pünkösdi táján a felsőmicsinyeieket, s kijelentette, hogy lelkészüket, Ruttkayt mindenképpen le kell váltani. Ez állítólag komoly meghasonlást váltott ki a felsőmicsinyei egyházban, már csak azért is, mert a nép körében elterjedt nézet volt, hogy Radvánszky hamarosan újra kinevezett főispán lesz majd, így szavainak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak.⁹³

Hogy melyik volt előbb, Ruttkay szeparatista kezdeményezése vagy Radvánszky illetéktelen agitációja, azt jelenleg nem tudjuk, de az biztos, hogy Ruttkay ellen ekkor eljárás indult. Az is igaz azonban, hogy Székács és Radvánszky aligha könnyvelhetett el gyors győzelmet. Braxatoris 1864 elején ugyanis még mindig a következőképp jellemezte a helyzetet: „A szeniorátusunkban nem történik semmi. Az iskolák alszanak, a templomok alszanak. Egyetlen dolog történik [...] Ruttkay pere. [...] Ezekben a napokban kapott levelet a szeniorátusi fiskálistól. A vádak ellene: pánszlávizmus, patentizmus a capite és aztán minden néven nevezett és meg nem nevezett vétkek. Ha mindezt Ruttkayra bizonyítanák, ki kellene mondania a bíróságnak, hogy a paplaktól való kidobása csak a legkegyelmesebb kegyelem eljárása lenne, de még a legmélyebb pokolban sem lehetne kellőképpen megbüntetni. »És ilyen ember evangélikus lelkész!«⁹⁴ Ez minden vádpont refrénje. Olyan kifejezések díszítik ki ezt a stílust, mint hogy »a kard illene neki, de még jobban kanászbalta«.⁹⁵ Ennek ellenére Braxatoris kifejezetten bizakodó volt, ugyanis szerinte a pátens miatti vádak kapcsán Ruttkayt a legfelsőbb helyről védik, azaz maga az uralkodó. „Meglátjuk, mi sül ki ebből” – zárja a történetet Braxatoris.⁹⁶ Ruttkay egyébként nem sokkal később, 1864 júliusában valóban memorandumot nyújtott be Ferenc Józsefnek, amelyben az ellene folyó egyházi eljárás megszüntetését és valamiféle elégtételt kért.⁹⁷

⁹⁰ A zömében szlovák egyházközsegekből álló bányai egyházkerület élén a szlovákul valóban gyengébben tudó Székács gyakran szembesült ezzel a váddal, s végül állítólag későbbi lemondásának indokai közt is emlegette. Haan: „*aki tót pap létére is magyar író*”, 148.

⁹¹ A magyar kancellária előterjesztése az uralkodó számára, 1865. október 26. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge K.Z. 3358/1865.; Andreánszky Sándor államtanácsos előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1865. november 21. HHStA Jüngere Staatsrat, Gremial 766/1865.; lásd még uo. 725/1865. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹² Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1863. június 20. [Braxatoris]: *Korespondencia*, 173.

⁹³ Coronini magyarországi főhadparancsnok átirata a helytartótanács elnökségéhez, Buda, 1863. július 1. MNL OL D 191 9305.VII.1863. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

⁹⁴ Az eredeti szövegben is magyarul.

⁹⁵ Az eredeti szövegben is magyarul.

⁹⁶ Andrej Braxatoris Samuel Hoičnak, 1864. január 23. [Braxatoris]: *Korespondencia*, 183.

⁹⁷ MNL OL D 189 M. kir. udv. kancellária, általános iratok, 542. doboz Acclusa 1. Protestáns ügyek 1864. 20 450/1864., 11 459/1864. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem, segítségét ez úton is köszönöm.

Ennek ellenére 1865 elején a per még mindig tartott, és bár Braxatoris sokkal borúlátóbb volt már ekkor, leveléből is inkább az derül ki, hogy egyelőre nem bírt egymással a két fél. A zólyomi egyházmegye ugyanis meghozta a döntését Ruttkay kapcsán. Ugyan csak egyvalaki szavazott az ítélet során a teljes felmentésre, és csak ketten, köztük Anton Penzel az írásbeli figyelmeztetésre, öten viszont a hivatalából való eltávolításra – a végeredmény mégis felemásra sikerült. Ruttkayt ugyanis úgy ítélték hivatalvesztésre, hogy azt rögtön egy évre felfüggesztették, és akkor is csak úgy lépett volna érvénybe, ha addig Ruttkay „nem javul meg”, és „nem kér bocsánatot Székácstól és Radvánszkytól”. Ebben ugyan maga Braxatoris sem reménykedett, viszont az eljárás számos visszássága miatt fel volt háborodva: „Mi ez, valami nyugdíjazás? – milyen pozícióban lesz Ruttkay egy éven keresztül?” Felvetette azt is, hogy Ruttkayt az egész egyházkerületben eltiltották a papi hivatal viselésétől – miközben az ítéletet a zólyomi szeniorátusi bíróság hozta, ami nyilvánvalóan nem lehetett illetékes a bányakerület más szeniorátusaiban. Hasonlóan kifogásolhatónak látta Braxatoris azt is, hogy „A tanúnak hívott micsinyeiek nem jelentek meg, hanem írásbeli nyilatkozatot tettek, hogy a lelkészük elleni vádak kapcsán tanúskodniuk nincs miről. Az ítéletet magát tehát hiteles szemtanúk *nélkül* hozták meg.”⁹⁸ (Kiem. az eredetiben.) Egy hónappal későbbi leveléből az is kiderül, hogy Braxatoris szerint miért találtak Ruttkayn ilyen nehezen fogást Radvánszkyék: a Kuzmánnyal való kapcsolattartás és be nem tiltott röpiratok terjesztése nem büntethető, a beszédeivel kapcsolatos kifogások pedig egyedül elfogult szemtanúk emlékeztén alapultak, ami az egyházi bíróság előtt kevésbé erős bizonyíték, mint a beszédek Ruttkay által benyújtott, írott változatai.⁹⁹

Ki tudja, meddig húzódott volna még az ügy, ha Székács József nem határoz úgy, hogy 1865 nyarán a zólyomi autonóm esperesség néhány gyülekezetében, köztük Felsőmicsinyén *canonica visitatio*ra kerít sort. Ruttkay ugyanis Székács tervezett kánoni látogatása előtt levelet írt, amelyben kifejezte szomorúságát a látogatás miatt, és kijelentette Székácsnak, „ő engem nem fogad, nem szónokol, jegyzőkönyvet nem készít stb.”. Ez a nyílt engedetlenség volt az utolsó csepp a pohárban, ekkor döntött Székács szuperintendens Ruttkay felfüggesztéséről.¹⁰⁰

Így érkezett el tehát 1865. június 6-a, amikor Radvánszkyék megjelentek a felsőmicsinyei templomban, és a szolgabíró segítségével lefoglalták a pecséteket és az anyakönyveket. Ruttkay azonban még mindig nem adta fel, s Kuzmánynak írott levele szerint így reagált: „...azt mondtam, nem tehetik meg, mert a pátenst ismerem el, másrészt Felsőmicsinye nem az ő [Székács] kerülete, nem autonóm egyház, hanem A. Radvánszky által személyesen dezorganizált. Én a pátenstől soha vissza nem léptem, és mindig Önt tartottam szuperintendensemnek.” De nemcsak Kuzmánytól kért segítséget Ruttkay, hanem felsőbb hivataloktól is a hivatali önkénnyel és a „politikai executioval” szemben.¹⁰¹

Annak ellenére, hogy az ügy felülvizsgálati kérelme már a császárnál járt, 1865 szeptemberében mégiscsak a végéhez közeledett a konfliktus (feltehetően nem függetlenül attól, hogy június végén megszűnt a provizórium, újra a magyar konzervatívok kerültek a vezető

⁹⁸ Andrej Braxatoris Samuel Zátúreckynek, 1865. január 13. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 193.

⁹⁹ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. február 6. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 196.

¹⁰⁰ A bányakerületi ágostai hitvallásu evang. egyházkerület jegyzőkönyve. Ráday Gyűjtemény. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

¹⁰¹ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1865. június 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičína 1860–65.

pozíciókba, ami ismét csak alaposan átrendezte a politikai erőviszonyokat). Ruttkay sorsáról ismét érdemes Braxatoris – immár drámai erejű – beszámolójához folyamodni: „A sorsdöntő idő a háza [t. i. Ruttkay lelkészlakának] küszöbére érkezett. [...] Bodorovský szolgabírónak a kezében van a parancs, a szenior újabb kérésére az alispáni hivataltól, hogy ma-holnap menjen Micsinyére karhatalommal és érvényesítse az ismert határozatot.” Braxatoris szerint Ruttkay eltökélten állt az eljárás elé azzal az elhatározással, hogy önként nem távozik, mivel a császár előtt lévő fellebbezése miatt szerinte még nem ért véget az ügy, viszont engedi a világi hatóságnak, hogy elvégezze a kötelességét.¹⁰²

Hogy Ruttkay ügyéről mit gondolt Braxatoris és a szlovák lelkészek egy része, az jól látható az esethez fűzött kommentárjából, amit a szintén közeli egyházközösségben dolgozó August Horislav Krčmérynek írt. Ruttkay feleségére utalva ugyanis azzal kezdi: „Marínka bizony nagyon lehangolt és elkeseredett, boldogtalan és kétségbeesett. Jól cselekednél, testvérem, ha holnap kiugranál oda, vagy jelen lennél – amennyire lehetséges – ebben a sorsdöntő pillanatban – vagy legalább jobban felkészítenéd mindkettejüket a végétélet órájára. A legnehezebb feladat a sorsdöntő pillanatot átélni és átlépni a vértanúsors küszöbét. Ha megtudom, mikor mennek ki a zsandárok, megpróbálok megjelenni a Golgotán én is.”¹⁰³ Braxatoris végül ugyan nem ért oda, de mélyen lesújtották az események. Ismét Krčmérynek írta, hogy a tragikus jelenetet a legtragikusabbá az tette, hogy „Samu vértanúunkat” egy olyan szolgabírónak, a már említett Bodorovskýnak kellett – hivatali kötelességeként – kilakoltatnia, aki egyébként a szlovák nemzeti ügy iránt elkötelezett volt, és hogy saját hívei lökték bele ebbe az eljárásba. Azt is tudták már, hogy annak ellenére, hogy az uralkodótól még nem érkezett válasz, már csak abban bízhatnak, hogy a „Jóisten majd mindent elrendez”.¹⁰⁴

Pánszláv nemesből lutheránus plébános

Mindazonáltal érdemes a felsőmicsinyei lelkész sorsát tovább követni. Ruttkay, miután erőszakkal eltávolították, beadta ugyan a fellebbezését a micsinyei eljárás kapcsán, azonban sok reményt már nem fűzött hozzá, hogy visszatérhessen. Persze az evangélikus lelkészként végzett Ruttkaynak sok választása nem volt, ugyanis az autonóm egyház ítélete szerint nemcsak felsőmicsinyei állásából mentették fel, de megtiltották azt is, hogy a négy közül bármelyik egyházkerületben állást vállaljon.¹⁰⁵ Időközben viszont Jozef Miloslav Hurban aprócska pártispárti egyházmegyéjében, a mindössze három-négy egyházközösségből álló Nyitrai szeniorátusban létrejött egy újabb önálló egyház, a Szenic egyházközösséghez tartozó csácsói filiálé önállósodásával, ahová 1865 végén meghívták Ruttkayt.

Az egykori micsinyei lelkész már a karácsonyt is ott töltötte,¹⁰⁶ 1866 márciusában pedig be is iktatták, és hamarosan követte őt családja, felesége és két lánya. Ekkor egy rövid ideig még úgy tűnt, rendeződhet életpályája és sorsa. Braxatoristól tudjuk, hogy nagyon hamar

¹⁰² Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 20. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 204.

¹⁰³ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 20. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 204.

¹⁰⁴ Andrej Braxatoris August Horislav Krčmérynek, 1865. szeptember 25. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 208.

¹⁰⁵ A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1865. évi October 5. 6 és 7. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr dunántuli egyh. ker. superintendens iker elnökleite alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve, 16.

¹⁰⁶ Andrej Braxatoris Cyril Braxatorisnak, 1866. február 6. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 216.

megtalálták a közös hangot a „szomszéd Dr-ral”, vagyis a lipcsei egyetemtől díszdoktori címet kapó Jozef Miloslav Hurban hlbokai lelkésszel, és hogy új helyzetében Ruttkay „örömteli lelke” „megingathatatlan hittel és reménnyel volt eltelve”.¹⁰⁷

Ruttkay zaklatott életútja azonban legfeljebb csak egy pillanatra került újra sínre. A micsinyei egyházból való eltávolításával kapcsolatos minden fellebbezését ugyanis végleg elutasították.¹⁰⁸ 1866 augusztusában aztán váratlanul meghalt addigi mentora és atyai jóbarátja, a pátensegyházat vezető és egyben tartó Karol Kuzmány. A helyébe ugyan megválasztották a hozzá szintén közelálló Hurbant szuperintendensnek, akinek Ruttkay volt a legelkessebb támogatója,¹⁰⁹ de hiába, a pátensegyház 1867-ben visszaolvadt az evangélikus egyházba. Hurban és Ruttkay már csak egyszerű papként, ráadásul megbélyegezve, kiemelve, hogy a „volt pátensszerű egyházkerületből” érkezett lelkészként vehetett részt a következő konventen.¹¹⁰

Ruttkay magánélete azonban még ennél is tragikusabban alakult új lelkészi állomás helyén: négy gyermeke közül legalább hármat elveszített Csácsón. Az egyházközségbe érkező kétgyermekes lelkész házaspár kisebbik lánya, Helena ötévesen kolerában halt meg 1866 őszén,¹¹¹ a nagyobbik, Maria Susanna pedig két évvel később, tizenegy évesen. Hogy milyen elképesztő megrázkódtatás lehetett ez a szülőknek, azt a halotti anyakönyv is mutatja. A többnyire üresen álló, legfeljebb száraz adatokat közlő megjegyzés rovatban ugyanis szokatlan módon bővebben is írnak a kislány haláláról: „Egyetlen leány; két heti, gyötrelmes betegség után halt meg. Mindenki szerette és gyászolja.”¹¹² A házaspár még kétszer próbálkozott gyermekvállalással – az 1870-ben született Paulina sorsáról nem tudunk semmit,¹¹³ az 1871 végén született,¹¹⁴ ismét Máriának nevezett kislány azonban alig egyévesen, 1873 elején elhunyt.¹¹⁵

¹⁰⁷ Andrej Braxatoris Cyril Braxatorisnak, 1866. március 25. [Braxatoris]: *Korešpondencia*, 225.

¹⁰⁸ Geringer és Ožegović előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1866. május 8., az uralkodó döntése, Schönbrunn, 1866. május 10. HHStA Jüngere Staatsrat, Gremial 235/1866.; lásd még uo. 179/1866.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 9. évf. 35. sz. 1866. szeptember 2. 1116. A forrásra Deák Ágnes hívta fel a figyelmem és bocsájtotta rendelkezésemre a szövegét. Segítségét ez úton is köszönöm.

¹⁰⁹ *Peštbudínské vedomosti*, 7. évf. 21. sz. 1867. március 12.

¹¹⁰ A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1867. évi szeptember 24. 25 és 26. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Székács József úr bányai egyházkerületi superintendens iker elnöklése alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve, 2.

¹¹¹ www.familysearch.org, a felsőmicsinyei evangélikus egyház születési anyakönyvei., 1861. június 13-i bejegyzés; a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei., 1866. október 14-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹² www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei., 1868. október 30-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.) Gyászuat a nyilvánosság elé is tárták, ami a korban inkább ritka jelenség volt: „Végzetlen szívvel tudatjuk közelebbi és távolabbi barátainkkal hogy a mi egyetlen leányunk, Mária Zuzana nehéz, két heti szenvedés után ma reggel kilenc órakor [...] meghalt. Béke poraira a bimbózó virágnak. Csácsón, 1868. október 31-én. Samuel Ruttkay, lelkész, feleségével, Marinka Margóckával.” *Peštbudínské Vedomosti*, 1868. november 6. 89. sz.

¹¹³ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztelési anyakönyvei. 1870. január 27-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁴ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztelési anyakönyvei. 1871. december 10-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁵ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei. 1873. január 25-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

A hivatásában, a közéletben és a magánéletben bekövetkezett törések után talán nem is annyira meglepő, hogy az egykor a pátenspárti zólyomi lelkészek vezetőjévé váló Ruttkay nem volt képes ellátni vezetői feladatait az egyébként nagy szervezőmunkát igénylő (hiszen még a templomépítés előtt álló) csácsói gyülekezetben. Legalábbis saját egykori hívei egy generációval később, 1903-ban a Baltik Frigyes által megejtett püspöki vizitáció alkalmával így emlékeztek meg róla: „Samuel Ruttkay [...] rendkívül tehetséges férfiú volt, mindazonáltal nézeteiben túlzó, ingadozó, szeszélyes, erkölcstelen. Hanyag vezetése alatt szégyenbe került az egyház. Nyolc és negyed éves hivataloskodása alatt nem hagyott maga után semmit egy egyébként szép szőszéken és a templomépítés kifizetetlen számláin kívül. Érkezését követően az egyház két pártra szakadt, de ő az ellenpártokat ahelyett, hogy kibékítette, kiegyeztette és a testvéri szeretet kötelékével egyesítette volna, inkább még bujtogatta egymás ellen. Az egyháztagok, látván a nagy zűrzavart, megtagadták az egyházi adó fizetését, a hátralékok szaporodtak, az adósságok halmozódtak. De még nagyobbak voltak azok a lelki és erkölcsi károk, amelyeket a pap ezen becstelen életvitele és erkölcstelen viselkedése okozott. A felháborodott egyház végül panaszt nyújtott be, amely alapján a szeniorátus vezetősége [...] 1875. november 11-én felfüggesztve Ruttkayt megfosztotta a papi tisztségétől.”¹¹⁶

E súlyos vádakát lényegében megismételte Ladislav Pauliny nagypriterzsi lelkész, a nyitrai szeniorátus történetének a monográfusa: „Gondatlan vezetése alatt az egyház buzgósága igencsak megcsappant. Amikor az egyháztagok látták könnyelmű gazdálkodását, megtagadták az egyházi adó fizetését. Az elmaradások sokasodtak, a tartozások nőttek. Mivel a lelkész önféjű, erkölcstelen élete az egész egyházat sértette, 1875. november 11-én felmentették a papi szolgálat alól.”¹¹⁷ Pauliny lesújtó ítélete azért is érdekes, mert nyoma sincs benne az emberi vagy a kollegiális szolidaritásnak, pedig személyesen is jól ismerte lelkésztársa életét, hányatott sorsát. Ruttkay ugyanis a harmadik lánya, Paulina keresztelőjéhez, illetve második és negyedik lánya temetéséhez a nagypriterzsi papot kérte fel, aki mint ilyen, azt gondolnánk, szolidárisabban ír sokat szenvedett lelkésztársáról.

Persze a tényeket Pauliny sem változtathatta meg, hiszen világos, hogy Ruttkay csácsói éveit leginkább valamiféle összeomlásként lehet leírni. Az elkötelezett lelkész, aki harmincas éveinek jó részében elképesztő kitartással küzdött a pátens egyház víziójáért, alighanem teljes vereségként, kudarként élte meg a történeteket, amelyek súlya alól képtelen volt a későbbiekben szabadulni, ígéretesen induló életútja pedig helyrehozhatatlan törést szenvedett el a felsőmicsinyei konfliktus során.

Nemcsak „erkölcstelen” életmódja (azaz feltehetően súlyos alkoholizmusa), de paptársaihoz fűződő kapcsolatainak szétesése és az identitását keretező tényezők ingataggá válása is mutatja ezt. Beszédes például, hogy a Ruttkayról mindig nagy lelkesedéssel, sőt kiállásáért, bátorságáért alig titkolt csodálattal szóló Braxatoris 1866 után egyáltalán nem ír róla, soha többé. Pedig biztosan kapcsolatban maradtak, hiszen Ruttkay mindkét Csácsón született gyermekének keresztapjául Braxatorist kérte fel.¹¹⁸

¹¹⁶ Nyitrai egyházmegye 1903, Csácsó, 10–11. EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyülekezettörténetek Online lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunaninnyi_94_1900_1903_Nyitrai_egyhazmegye/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2023. december 10.) A csácsói egyházközségről pedig részletesebben Šteflová: *Obraz evanjelických a. v. chrámov*, 6–47.; Hvoždara–Bučák: *História*, 92.

¹¹⁷ Pauliny: *Dejepis Superintendencie Nitrianskej*, i. m. Lásd még: Dunáninnyi egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1870–1890. www.hungaricana.hu (Letöltés: 2023. december 10.)

¹¹⁸ www.familysearch.org, a csácsói evangélikus egyház keresztelési anyakönyvei. 1870. január 27-i bejegyzés; 1871. december 10-i bejegyzés. (Letöltés: 2023. december 10.)

A csácsói anyakönyvi bejegyzések további érdekessége, hogy Ruttkay nem pusztán evangélikus papként definiálja önmagát: bár más bejegyzéseknél ez nem szerepel, saját magánál kiírja, hogy „nemesi születésű, egyházi rendű”, sőt nevét sem egyszerűen Samuel Ruttkayként, hanem Samuel Ruttkay Vrútcanskýként írja be. Ez utóbbi eredeti nemesi nevének (Ruttkay Sámuel de Felső et Alsó-Rutka¹¹⁹) szlovák fordítása. Ez feltehetően nem arra utal, hogy a rendi helyzete szerint korponai városi polgár fiaként született s a szlovák nemzeti mozgalom elkötelezett képviselőjévé váló férfi a kudarcok hatására Csácsón elkezdte megélni magyar nemesi identitását, sokkal inkább arra, hogy megpróbálta ősei nemesi származását erőforrásként működtetni pozíciójának biztosítása érdekében. Erre legalábbis korábban már volt példa. Még 1860 októberében említette Kuzmánynak, hogy amikor Turócszentmártonban a pátenspárti szuperintendensi konventen járt, ellátogatott Ruttkára is, hogy utánajárjon, hogyan igazoltathatja a Ruttkayak ősi vármegyéje, Turóc az ő nemességét. Külön kifejti, hogy nem saját ambíciói miatt szeretné igazolni a nemességét, a Turócból évszázadok óta elszármazott családjá sem tulajdonított ennek generációk óta különösebben nagy jelentőséget, hanem azért, hogy a Zólyom vármegyei közéletben a pátens kapcsán kirobbant vitában a szavának nagyobb súlya legyen: „...hasznos dolog, hogy e jogomat egyházunk és nemzetünk javára fordítva használjam ki” – összegzi.¹²⁰

Hasonlóan praktikus, ugyanakkor a pátens érvényesítése érdekében felhasznált nemesi származásnál még zavarosabb módon reagált Ruttkay arra, hogy 1875 végén végleg kizárták az evangélikus egyházi rendből. Saját személyes problémájára és a magyar kormány 1874–1875-ös szlovákellenes lépései nyomán egyre inkább nyomás alá kerülő szlovák nemzeti mozgalom számára egyszerre találta meg a megoldást, mégpedig a katolikus hit felvételében. Azt javasolta ugyanis, hogy a szlovákok hagyják el az evangélikus hitet, hiszen az evangélikus egyházban végleg elmagyarosodnának, és térjenek át a Ruttkay által toleránsabbnak látott katolikus egyház hitére.¹²¹ A képtelen ötlet miatt nemcsak magyar kortársai gúnyolták kegyetlenül,¹²² de egykori szlovák evangélikus harcostársai is elfordultak tőle. 1875-ös elbocsátása után ugyanis Ruttkay nemcsak áttért a katolikus hitre, de a katolikus lelkészi életpályát is megcélozta. Annyira komolyan gondolta ezt az új irányt, hogy ezért még feleségétől is különvált.

Štefan Moyses besztercebányai püspök 1869-ben bekövetkezett halála óta azonban nem volt már olyan katolikus püspök Magyarországon, aki nyíltan támogatott volna egy ilyen szlovák projektet. Ezért Ruttkay először Horvátországban próbálkozott, a szlovák törekvésekkel szimpatizáló, azokat rendre támogató diakovári püspöknél, Josip Juraj Strossmayer-nél, azonban ő sem tudott pozíciót szerezni neki, és azt tanácsolta, próbálkozzon inkább az olmtützi érsekségnél. Ruttkay fel is kereste a Zólyom vármegyéből általa feltehetően személyesen ismert katolikus papot, Julius Plošicot, hogy közvetítsen az ügyben, de a plébános megrökönyödve utasította vissza a zavaros ötletet: „...mintha az olmtützi érsek nekem a nagybácsikám lenne” – háborgott Plošic. Közös barátjuk, Zechenter Laskomerský pár évvel ké-

¹¹⁹ Így említi a Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára, 16.

¹²⁰ Samuel Ruttkay Karol Kuzmánynak, 1860. október 6. AECZ, Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860–65.

¹²¹ Ruttkay: *Viera, národnosť, autonómia*, i. m. Tegyük hozzá, a politikai kudarcra adott hasonló válasz nem volt példa nélküli a szlovák nemzeti mozgalomban. Az 1849 után az uralkodó ígéreteiben csalódott L'udovít Štúr szintén egy egész, komoly filozófiai háttérrel alátámasztott könyvet szentelt annak, hogy a szlovákok csak a pravoszláv vallás felvételétől remélhetik helyzetük javulását. Štúr: *A szlávok*, 248–414.

¹²² *Unió – a katolikusokkal*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1880. szeptember 26. 39. sz. 1274–1275.

sőbb végül így summázta Ruttkay sorsát: „Szegény Samko Ruttkay, egy jóképű és kedves fiú, idejekorán tönkrement. És fiatalon, feleségétől – született Margócsytól – elválva, idegenben halt meg.”¹²³

Összefoglalás

Ruttkay Sámuel történetéből kiderül, hogy a protestáns pátens melletti kiállás az adott, ekkor éppen sűrűn változó és általánosságban is rendkívül bizonytalannak, átmeneti állapotnak érzékelhető, sokszor hónapról hónapra változó politikai környezet által nyújtott keretfeltételek között személyes racionális és irracionális döntések során múlt. Az, hogy az uralkodó a református és részben az evangélikus egyház ellenállása miatt csupán felfüggesztette a pátent (ahelyett, hogy végérvényesen visszavonta volna), egyben fenntartotta a reményt is a pátens leginkább elkötelezett híveiben, hogy érdemes küzdeni és kitartani, hiszen akár változhat úgy is a politikai széljárás, hogy az ismét nekik kedvezzen. Ruttkay döntését mindezek után, hogy a végsőkéig kitart a pátens mellett, e bizonytalan, gyorsan változó politikai viszonyok közepette a szlovák származás, a Kuzmányhoz fűződő viszony, a személyes ambíciók, a politikai meggyőződés, az egyházzal vallott nézetek, az egyéni életút tapasztalatai, a jellemző személyiségjegyek és még egy sor más szempont befolyásolta. Küzdelmének kudarca, Felsőmicsinyeről való eltávolítása, mentorának, Karol Kuzmányinak a halála, a pátensegyház megszűnése, a szlovák anyanyelvűekre helyeződő egyre nagyobb politikai nyomás és magánéletének tragikus alakulása pedig oda vezet(het)ett, hogy a pátensharcokban megbicsaklott életpályája soha többé nem rendeződött. Végül egy utolsó, irracionális döntéssel a katolikus papi pályára lépett, alighanem azzal a szándékkal, hogy a számára kedves világból legalább valamit megőrizhessen.¹²⁴

Azonban történeti szempontból nézve a pátensegyház pusztá létezésért naponta megvívott pirruszi győzelmek nem önmagukért valók voltak, hiszen a pátensegyház története – és benne Ruttkay küzdelme is – valójában magába sűrítette a szlovák–magyar konfliktusok következő fél évszázadának modelljét.

BIBLIOGRÁFIA

Archív evanjelického cirkevného zboru v Martine, Turócszentmárton (AECZ)

Patentálný archív, 13-27. dob., Návrh J. Kalinčiaka na sriadenie škôl.

Patentálný archív, 2 – 12. doboz, 10, Šematizmus patentálných cirkvi a škôl, 1864.

Patentálný archív, 2 – 12. dob. 2. K. Kuzmány, pripisy všeobecne na seniorov, 1861 – 1866.

Patentálný archív, 2 – 12. dob. 8. Geduly, 1867 – 1881.

Patentálný archív, Hontianský seniorát, 35, Hontianske seniorálne.

Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/1 D. Kubín.

Patentálný archív, Oravský seniorat, 30/4 Velká Ves.

Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34, Zvolenské seniorálne 1852 – 1865.

Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/2. Horná lehota

Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/3 Horná Mičina 1860 – 65.

Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/4, Krupina 1860.

Patentálný archív, Zvolenský seniorát, 34/6 Poniky

¹²³ Zechenter: *Päťdesiat rokov*, i. m.

¹²⁴ Sorsának kisiklása viszont magyarázza ismeretlenségét: hiába állt az 1860-as években a szlovák–magyar küzdelmek kellős közepén, a katolikus vallás felvételével kiszakadt az őt addig körbevevő hálózatból, kívülről állása miatt pedig lassan korábbi története is elfelejtődött.

Turčianský cirkevný zbor, archív zboru, Az egyházhoz érkezett hivatalos levelek jegyzőkönyve 1850–1888.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

fond IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyülekezettörténetek – Nyitrai egyházmegye 1903, Csácsó, 10 – 11.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

D 191 Abszolutizmus kori levéltár, Magyar királyi helytartótanács, elnöki iratok

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Kabinettskanzlei, Vorträge

Kabinettsarchiv Jüngere Staatsrat, Gremial

Ráday Gyűjtemény

A bányakerületi ágostai hitvallású evang. egyházkerület jegyzőkönyve

Slovenská národná knižnica, Literárny archív, Turócszentmárton (SNK LA)

Karol Kuzmány levelezése (Ján Drahotýn Makovickýnek, Adam Philadelphinek, Ján Bellának, ismeretlennek) sign. A 851

Karol Kuzmány levelei Jozef Miloslav Hurbannak, sign. M 23 E 1.

Korešpondencia písaná Jozefom Miloslavom Hurbanom, sign. 8 B 13/I.

Jozef Horváth: Životopis vlastný. SNK LA, sign. M 36 B 4. 51.

Ústredný archív ECAV, Bratislava (ÚA ECAV)

Nitriansky seniorát, III/E, Cirkevné zbory E-8; E-9. Archív ev. a. v. seniorátu nitrianskeho. III. Administrácia. 3. Jednotlivé cirkvi.

Az interneten elérhető, digitalizált levéltári források

A csácsói evangélikus egyház keresztelési anyakönyvei www.familysearch.org

A csácsói evangélikus egyház halotti anyakönyvei www.familysearch.org

A felsőmicsinyei evangélikus egyház születési anyakönyvei www.familysearch.org

A korponai evangélikus egyház házassági anyakönyvei www.familysearch.org

A lugosi evangélikus egyház születési anyakönyvei www.familysearch.org

Bányakerületi ordinációs anyakönyv 1801–1885 www.hungaricana.hu

Dunáninnyi egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1870–1890. www.hungaricana.hu

Nyomtatott források

A Bányai ág. hitv. evang. egyházkerület névtára. Pest: Wodainer, 1861.

A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1865. évi October 5. 6 és 7. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr dunántúli egyh. ker. superintendens iker elnökle alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Pest, 1865.

A magyarhoni ág. hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1867. évi szeptember 24. 25 és 26. napjain sz. k. Pest városában méltóságos tótprónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai fő felügyelő és főtisztelendő Székács József úr bányai egyházkerületi superintendens iker elnökle alatt tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Pest, 1865.

[Braxatoris, Andrej]: Korešpondencia Andreja Sládkoviča. Pripravił Cyrill Kraus. Martin: Matica slovenská, 1970.

Chalupka, Adam: *Hystorické paměti cyrkve ev. Břežňanské augspurského vyznání sepsal Adam Chalupka*. W B. Štawnicy: Pismem Frantisska Lorbera, 1837.

[Chalupka, Ján]: *Durch welche mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen?* Basel: Schneider, 1834.

[Chalupka, Ján]: *Schreiben des Grafen Carl Zay*. Leipzig: Otto Wigand, 1841.

- [Chalupka, Ján]: *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint: eine Donquixottiade nach der neuesten Mode*. Leipzig: Otto Wigand, 1841.
- [Chalupka, Ján]: *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*. Leipzig: Otto Wigand, 1842.
- Chalupka, Ján: *Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint donkichotiáda podľa najnovšej módy*. Přeložil Ján Vladimír Ormis. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. III. Pest: Kozma V., 1851.
- Haan Lajos: „aki tót pap létére is magyar író”. *Haan Lajos levelei és visszaemlékezései*. Szerkesztette: Katona Csaba – Demmel József. Békéscsaba–Budapest: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történeti Intézet, 2017.
- [Hoič, Samuel] Horvátović, Domoljub: *Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pesth an einen Freund an der Theis*. Karlstadt: Johann N. Prettnner, 1833.
- Kuzmány, Karol: *Slovenskí život. Spolok všeobecnej vzdelanosti v B. Bistrici*. In: Orol Tatranskí 4. zv. č. 12. 1848. április 4. 731–734.
- Pauliny, Ladislav: *Dejepis Superintendencie Nitrianskej. Dľa starých i novších prameňov zostavil Ladislav Paulíny ev. farár v Prietrži*. Zväzok II. V Jasenovci: Ján Bežo, 1894.
- Ruttkay, Samuel Augustinus Ansl: *Viera, národnosť, autonomia: čili Velebný a vznešený pán Jan Trojan jakožto Senior Vel. Ev. Bratrstva Nitrianského A. V. pred trestným súdom v Nitre, dňa 31. mája 1880*. Uh. Skalica: Dediči Jozefa Škarnicla, 1880.
- Štúr, Ľudovít: *A szlávok és a jövő világa*. Válogatott írások. Szerkesztette Demmel József. Pozsony: Kalligram 2012.
- Gróf Széchenyi István munkái 13. köt. *Gróf Széchenyi István naplói 1830–1836, IV*. Szerkesztette: Viszota Gyula. Budapest: Magyar Történelmi Társulat 1934.
- Uram, Rehor: *Zemianskí veršovníci slovenskí. Z veršov Varšianskeho (Baróna Antona. Radvánskeho)*. In: Slovenské pohľady, 1895. roč. 25. 315–320.
- Zechenter-Laskomerský, Gustav: *Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis II*. Bratislava: SVKL, 1956.
- Peštbudínské vedomosti, 1867, 1868.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1866, 1880.
- Vasárnapi Újság, 1891.
- Szakirodalom**
- Borgulova, Jana (ed.): *Samo Chalupka 1812–1883. Zborník Materialov Z Vedeckej Konferencie*. Bratislava: Erpo, 1983.
- Demmel József: *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba: MSZKI, 2014.
- Demmel, József: *A szlovák nemzet születése: Ľudovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Demmel József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák-magyar kapcsolatok története*. Budapest: Ráció, 2021.
- Dusík Anikó: *Bendeguznak neve hangzik fülinkbe. Az elfogadás és az elhatárolódás a szlovák irodalom magyar összefüggéseiben – Ján Chalupka műveinek perspektívájából*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.
- Gyivicsán Anna: *Miért éppen „Domoljub Horvátović”? (Egy írói álnév társadalomrajza.)* In: Gyivicsán Anna: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói. II*. Békéscsaba, 2003. 191–202.
- Gyivicsán, Anna: *Gedanke einer multikulturellen Gesellschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Slowakisch-kroatische Zusammenhänge eines politischen Pamphlets*. Studia Slavica Hungarica, 2003. 1–3. szám
- Hvoždara, Miroslav – Bučák, Slavomír: *História evanjelického a. v. cirkevného zboru Senica-Čáčov*. Senica-Čáčov: Evanjelický a. v. cirkevný zbor Senica-Čáčov, 2015.
- Kochol, Viktor: *Poézia štúrovcov. Samo Chalupka, Andrej Sládkovič, Janko Kráľ, Ján Botto*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1955.
- Kováč, Martin: *Štúrovci, ako ste ich nepoznali: protestantský patent z roku 1859 a jeho vplyv na duchovné prebudenie v Evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku*. Bratislava: Porta libri, 2012.

- Kraus, Cyril: *Andrej Sládkovič*. Praha: Melantrich, 1968.
- Kurhajcová, Alica – Račko, Peter: *Karol Kuzmány: zborník z rovnomennej medzinárodnej vedeckej konferencie vydaný pri príležitosti 160. výročia zvolenia za superintendenta*. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum, 2020.
- Mařovčák, Augustín (ed.): *Slovenský biografický slovník II*. Martin: Matica slovenská, 1987.
- Matus László: *A tudós könyvmoly, a bakonyi vadkan és a maláriás vasutas. Tanulmányok Magyarország szlovák történelméről*. Békéscsaba: MSZKI, 2020.
- Noskovič, Alexander: *Ján Chalupka tvorca slovenskej veselohry*. Bratislava: SAV, 1955.
- Podrimavský, Milan (ed.): *Dejiny Slovenska III. Od roku 1848 do konca 19. storočia*. Bratislava: VEDA, 1992.
- Sedlák, Imrich: *Karol Kuzmány a Štefan Moyses v slovenských národných a cirkevných dejinách*. Martin: Matica slovenská, 2007.
- Šoltés, Peter: *Prvé slovenské elity? Slovenskí úradníci v prvých dvoch rokoch neoabsolutizmu*. In: Šoltés, Peter – Hudek Adam (eds.): *Elity a kontraelity na Slovensku*. Bratislava: HÚ SAV, 2019. 282–333.
- Šteřlová, Lucia: *Obráz evanjelických a. v. chrámov v zápisniciach kanonických vizitácií z Nitrianskeho seniorátu*. In: Šteřlová, Lucia – Karpinský, Peter (eds.): *Codex historico-critica. Noetické východiská v kontexte interdisciplinárnych prístupov k histórii, literatúre, jazyku a umeniam*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2018. 6–47.
- Szudová, Kristína Estera: *Čo sa zo Spovede vynechalo. Neznámy svet Ľudovíta Jaroslava Hrdličku*. In: Hrdlička, Ľudovít Jaroslav: *Spoveď a účtovanie exulanta*. Ed.: Kristína Estera Szudová. Békešská Čaba: VÚSM, 2020.
- Viršinská, Miriam: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Martin: Matica slovenská, 2011.